

כי באחרונה הפצצ בידם יצלה לא תהיה ולא תקום, כי דת אשר לא תחשוב חשבונות עם החליפה במקום ובזמן ולא עם תהלוכת ההשכלה ועם ההכרת והאפשרות אין עתידות לה ואין תקוה לאחרייתה (לעיל ספ ט). ויען התבוננם בכל זאת היו טענות הקראים והחכמהים אין איל להפריע אותם ממלאכתם. העבודה כיגיעת בשר ורוח ומחשבה תמימה עשהה פרי לברכה. היא הולידה והצמיחה ספרות גדולה והחכה בחלכה ובאגדה, ממנה יצאו מספר רב הנהגות ותיקנים הנדרשים לחייהם הדתיים וחקים ומשפטים להגדיל טובות עמם ולהת משמר למוסר השכל, גם בקרב פרק הזמן הזה גם ידיעת לשון הקדש העלתה נצה ותהי פורחת, רבים נסו כחם להרבות שיר ולהיטיב במליצה והפצצ בידם יצלה. מאד מאד הפליאו לעשות בתקנת המקרא ביסדם הנקוד והמעמים והמסורה אשר יקיימו שמם וזכרם לדורות עולמים. אז בחלק האחרון מפרק זמן הגאונים כל אלה המעשים השינו שלמותם ספרות ההלכה קבלה תכונה מדעית אל-הספרות הטרדשית נספח חקר המקרא לפי פשוטו, ובינת הלשון השלימו ע"י חכמת הדקדוק. לא נאמר כי יד הגאונים עשהה כל אלה. אבל זאת ברור כי לא הפריעו אחרים מעשות מעשיהם ומחלוך בנתיבות החכמה וההשכלה, כי אם תמכו בידם, ופעולתם הפיקה-רצונם, וזה דבר גדול אשר נחשב לגאונים לצדקה. וברורות האחרונים עוד הגדילו צדקתם. כי מלבד שהיו הגאונים מעשים אחרים לכל דבר חכמת בינה, עוד הם נטלו חלק בראש בדרושה חכמת ישראל, בבינת המקרא, בחקר הלשון ודקדוקו והיו למשל טוב לטובים ולישיי לב בעמם אשר דעת לנפשם ינעם. ואמנם יותר מכל אלה קנו לזם הגאונים צדקה גדולה כמה שמהם יצאה התורה שבעל פה. התפשטה בכל מקויות משיבת היהודים בארצות הקדם ובאיכרופא והם קיימו את התלמוד מורשה לכלל ישראל.

ספר תשעה עשר.

התפשטות התלמוד ודרכי דרושה בארצות הקדם, ספרד ופרובינציה, באיטליא, צרפת, ואשכנז, התימת חספ

פרק המשה ועשרים

התפשטות התלמוד ודרך דרושתו בארצות הקדם*

נפות התבל אשר נאחזו בהן עם ישראל בשנים קדמוניות במספר גדול היו שלש: ארץ ישראל, בבל, מצרים. ארץ ישראל היתה ארץ אחוותם, בבל היתה ארץ גלותם, וארץ מצרים היתה ארץ מנורתם. בארצות האלה היה גם מקום משכן חכמת ישראל. בימי קדם א"י נעלתה על אחיותיה. בה הוחל לדרוש בתורת משה ושם נוסדו המשנה וההלכה, היא ארץ מילדת כל התנאים נושאי התורה שבעל פה ומיסודיהם בזמנים הקדמונים ההם לא היה לבני בבל חלק בכל הנעשה מן התנאים הראשונים בבנין זאת התורה והשלמתה. אך מעת חתימת פרק זמן התנאים החלו גם שם לעבוד עבודת הקדש והמרדש וההלכה השתלשלו שם עד מרום קצם. אמנם במצרים עם שגם בה

(* אפשר מאד לחשוב שעם חתימת פרק זמן הגאונים כלה ענין החקירה שקבלתי עלי בחבור זה והוא השתלשלות התורה שבעל פה, אך באמת אין הדבר כן ולפי דעתי התפשטות תורת התלמוד בשאר ארצות התבל בצדקת הגאונים נחשב חלק עקרי להשתלשלות התושבע"פ ועל כן היה נחוץ לתכלית הספר הי"ם חות. אשר ידבר על פטולת חכמי ישראל בפתת התושבע"פ. ואולם סובן מצמצמו כי לא יהיה דבורי רק כמה שנוגע בחכמת התלמוד החלכה והאגדה, כי רק זה נדרש להפצי בזה הספר, וגם לא יהיה דבורי רק על החכמים הברורים והנודעים על היותם הבונים הראשיים בחכמת התלמודית, ולא אלך להלכה כהאלף החמישי. (ד"ר ה"ד)

בה דרשו בתורה משה מימי קדם באהכה בכל זאת גם להם לא היה חלק וגחלה בדרישה התורה לפי דרך הרוח אשר הלכו בה בני ארץ ישראל, הם דרשו בתורה בחקירה עיונית יפהילוסופית, ובעזרת חכמת יוגית המציאו להם דרך חדשה במדרש. כן היה ההלכות הדברים זמן רב. עוד מוזמן התנאים האחרונים והאמוראים אין לנו רושמים בדורים ממצאות חכמת התורה במצרים כמדת בני ארץ ישראל. (עו' ערך מלים צד 102). ואולם כבר בימי הגאונים הראשונים נמצא חכמה גדולה בתלמוד בארץ מצרים. הרושם הראשון מחכמה יאיר נגדנו מוזמן הגאונים הראשונים מימי מר רב שמואל בר מר גאון אשר עלה לגדולה בסוף המאה החמישית לאלף החמישי. כימי עמד אדם גדול אשר מקורו במצרים באלקיריא. הוא מר רב שמעון קירא וחבר ספר הלכות גדולות. ואין בזה כל ספק כי תחלת שימוש את רבותיו היה בארץ מלדתו במצרים, וזה אית כי כבר בילדותו נתפשטה שם חכמת התלמוד. ואחרי כן כימי רב סעדיה גאון המכונה אלפומי עמדה שם חכמת התלמוד במדרגה רמה. כי זה ידענו שרב סעדיה נתחנך רק במצרים ושם קבל כל תורתו, ומשם יצא שמעו עד קצו ארץ, ולשם שלח אחריו ראש הגולה בבבל והושיבו על כסא הגאונות בסורא, וכמעט נכל לאמר כי הוא החיה את רוח הישיבה ופלא שם נתיבות חדשות בלמודים, ואמנם ארץ אשר איש כזה גדלתו ואשר בקיבה שאב כל תורתו וחכמתו בלי ספק מוזמן ארוך מאד היתה מוכן לשבת בה חכמים גדולים בתורה, ופרחה בה חכמת התלמוד בתקפה. גם בנפות אחרות באפריקא הצפונית עמד מדרש התלמוד מוזמן רב כרומי של עילמס. מן התחברותם הגדולה אל גאוני הישיבות נובל לשפוט כי מדה חייהם הדתיים היתה כמשפט שתי הישיבות וכי שמרו את משמרתם לכל דבר. קירואן היתה מאז מקום תורה ותלמוד רס"ג שבחיה כי יש בהם בעלי מקרא ומשנה וחכמים גדולים (פי' דבה"י לתלמידי רס"ג). ובאמת אם נבינה בתשובות גאוני בכל על השאלות שנשלחו אליהם מחכמי קירואן, ובפרט בתשובה ששלח מר רב צמח גאון אליהם אודת ענינו של אלדר הדני יודע לנו מתוך שאלותיהם כי היו חכמים גדולים. כי השאלות אשר נשלחו בימי ההם אל הישיבות הלא הן לעני השופט דמשכיל ערות נאמנה על חכמת השאל או על סכלותו. אין מספר לכל הדברים בתשובות הגאונים אשר נשאלו על ענינים-פשוטים ומבוארים במשנה ובתלמוד, ועל אלה היו התשובות קצרות והודיעים כן הדין כתוב במשנה ובגמרא. ושואלים כאלה לא מחכמה שאלו מו' אט מחכמן דעת הכתוב במשנה ובתלמוד, ועל המקומות אשר משש באו שאלות כאלה צריכים לשפוט כי עוד לא נתפשט שם התלמוד או אין בהם חכמים אשר יביגוהו על בוריו. אבל יש בתשובות הגאונים רבות אשר ענין שאלתם וסגנונם והמסא ומתן בנדון השאלה יורו כי השואלים גם הם הבינו הדבר לאשורו ויודעים מקורו ורק מוכשפים החכמת הגאונים או הכרעתם, ועל מקימות אשר משש באו שאלות כאלה ניכל לשפוט בצדק כי חכמת התלמוד נתפייטה בה. ממין הזה מן השאלות הן כל השאלות אשר באו מקירואן ועל כן אין כל ספק כי חכמה רבה היתה בה בימי הגאונים.

בזמן הגאונים האחרונים נפגוש בקירואן חכמים גדולים אנשי שם, והם בני משפחת רבנו נסים בר מר רב יעקב בן מר רב נסים בן שאהין¹. רב יעקב היה

1) במ' תקבלת לתראב"ד ואחריו ביוחסין כתוב וחס ר"נ בן רב נסים בר יעקב בן שאהין. ואמנם ידענו מן התירוק ע"י אביו שוח רב יעקב היתה בן נסים וז"ל שם שאהין מר רב יעקב החבר בן מר רב נסים אשר במדינת קירואן. והנה קרא ר"נ בעל התירוק את רב נסים אביו רב יעקב בר רב. ובתשובות שגדפו מחדש ע"ש כ"י וע"י החכם הכתוב ברלין הרמ"ח מוכיח רב האי כי מדרשא דמר רב יעקב ר"ש כל ה בר רב נסים (נולד ה'ד).

היה ראש בקירואן בימי גאונים של מר רב שרירא גאון. ולו הצדקה כי היה מעשה את רש"ג לחבר שתי אגרותיו המפורסמות בענין ראשי היסודות לקורות התורה שבעל פה וסדר דורות נישאיהו (לעיל 146). כי היא היה השואל מן הגאון לברר לו הענינים האלה. מאביו לא נדע דבר ברור אך על כל פנים הנה לפנינו שלשה דורות בקרב ימי הגאונים אשר היו חכמים גדולים בקירואן. ולפי מה ששמענו מתלמידו רס"ג היתה עיר החכמה גם בימי רב סעריה. ועוד זמן רב לפני זה בימי רב צמח ולפניו בימי רב הילאי גאון (תשרי זכרון לראשונים סימן ר"י וסימן קצ"ט) היתה לחכמי קירואן התחברות חזקה אל הישיבות, ונראה מכל זה כי מיזמן ארוך נתפשט התלמוד בקירואן והיו בה חכמים גדולים. ונדע לנו גם כן כי בימי רב שרירא גאון היה בקירואן ישיבה גדולה ומר רב יעקב בן רב נסים היה הראש עליה והגאונים שבכל קראוהו ראש כלה (שם סי' רכ"ג). או בימי רב יעקב או אחריו בא לקירואן חכם גדול מארץ אחרת ושמו רב חושאל. מקורות ביאתו לשם יסופר כי סבוב לשנת ד"א תש"ג הלך הלכו איבקה חכמים באניה הרך ים מבארץ לספתון, ואלה החכמים היו הולכים להכנסת כלה (8), והנה בדרך קרה לאניה מקרה רע כי נפלה ביד שלישי ממינה על ציים ששלחו מלך ישמעאל אשר בספרד לכבוש ספינות ארום. אלה החכמים היו רב חושאל - הוא אביו של רבני חננאל - רב משה ורב חניך בנו, ורב שמריה בן אלחנן. את רב שמריה הזה מבר השלש באלכסנדריא של מצרים ומשם עלה למצרים הוא קירוא והיה לראש, ומבר את רב חישיאל באפרקא ומשם עלה למדינת קירואן ונעשה ראש ואת רב משה וכנו רב חנוך היליך עמי לקורטיביה ופראים אנשי קורטובה וגם רב משה היה לראש (9), ואמנם אם נאמר לנו שרב חישיאל היה לראש בקירואן לא יובן זה שמיד כשנפרדה זוה בשנת תש"ג נעשה ראש ישיבות בקירואן כי ידענו שערך בשנת השנ"א היה רב יעקב על מקומו ונשא ונתן בשאלות והשנויות עם רב שרירא גאון (שו"ת הג"ל סי' ש"ג) אבל קרוב הדבר כי אחריו מות רב יעקב עלה רב חישיאל לקירואן ונעשה שם ראש. וזה אות כי היה חכם גדול מאין משלו בקירואן. אבל בכל זאת לא נשארו מתורותיו לדור אחרון רק קצה דבריו אשר הביאו על שני בנו והלמידו רבני חננאל ותלמידו רב נסים בן מר רב יעקב(8). כמי כן אין לנו מתורות רב יעקב חבור מיוחד, רק בא זכרו בתשובה גאוני בכל ומשאלותיו ונפרט משאלתו לרב שרירא באגרתו המפורסמת על דבר קירות התורה שבעל פה וחכמיה נראה גדלו ועומק בינתו בחכמת התלמוד מרב חושאל אין זכר בתשובות רב שרירא ורב האי גאון, ולא מקרה היא! אבל נראה כי עשה כן

בפינה

נסים (סי' קע"א) ושוב במקום אחר (שם סי' רכ"ב) בקרב אילן סקצת שאלתה השרה מר רב נסים חב"א ח"כ"ס א נהרא בריה דמר רב יעקב ר' י' ש כלת קדיש ימי באלה ב' המאמדים וצא מפרש ותוסי של רב נסים תשני כמו שכתבנו בפנים דרב יעקב ריש כלת היה בן לרב נסים ואביו של רב נסים שני. ושמענו מעותו של ר' י' ש' רב נסים לא היה תלמידו כי אם קראי חכמה חכמה.

(2) על דבר איון מולדתם של החכמים תאלה נחלקו הדעות. יש אומרים שהיו מבארץ באסיליא ע"י הידות ר"ח מרש"ל ר"ח הגר. אך גרעון החלט שהיו מבבל וה"ח הגר"ה 21 סוף הספ"י ופי' להכנסת כלה לקצ' נדבות בטר הישיבה הנקראת כלה ור' י' יושבת ככל נקראת כלה, וזה ליתא במבא עמיס כי לא מצאנו בשום מקום החבור, הכנסת כלה' לבינת י'. והוא יודע לבנות אחרות או שפי' כמישמנו הכנסת כלה לחיפה. או הכנסת כלה כמו הכנסת השבת וישרת אוקרי כלה כפ' כל בחיבו, ועוד לא מצאנו שהיו שלוחים וצאין סבבל לקצ' נדבות. וגם נראה שגם ישיבות אחרות נקראו כלה ורב יעקב בר נסים נקרא ריש כלה. וגם מה שכתבנו כי אי אפשר שהיו מאסיליא כי לא היו שם חכמים גדולים. ליתא כלל ורבי קלונמוס מזוקת וכו' ועוד נראה לתקן פ"ו כי תמבא גדולה בתלמוד היתה שם ועל כן עדיין הדבר שקול. ואולי היתה סבכלי השנויות והיו אומר שנשמש בספר הקבלה מלך, "מקור" והואו גורם וחכמים אלו, "מקור" להכנסת כלה היו הולכים כלומר כשהלכו מבארץ מבינת היו שני' להכנסת השבת.

(3) ע"י לתקן בפנים מה שרשמנו על מה שכתבנו ר"ג בשני. ונערוך ערך בר' המו סי' מ"ח בת שפי' לו ר' חישיאל אביו.

(הוד הד')

ככונה מרצותי להעמיד ישיבתו על רגלי עצמה שלא תהיה צריכה לישיבות בכל יבאמת הלך המאמר בעת ההיא שאלה הארבעה חכמים כרתו חק הישיבה שבבבל. ואמנם תחלת התפשטות חכמת התלמוד באפריקא הצפונית ובפרט בקירואן היתה על ידי תלמידי רב חושאל. הדרישה בתלמוד התפרדה מאז והיתה לשלושה ראשים, הראש האחד: הפירוש והבאור לתלמוד. פירוש מלותיו ודבריו ופירוש עניניו. הראש השני. אסופות פסקי הלכות מתוך התלמוד. והראש השלישי: בקרת התלמוד על ידי היות וקישיות ופירושים. לבל שלשת הראשים האלה נדרש יסוד אחד אשר בלעדו שלשתם לא יתכנו והוא: בחינת הכללים אשר שמרום בעלי הנטרא בכל פעולותיהם. כי אם אין כלליהם ערוכים לפנינו גם לא נדע לפרש דבריהם, ולא נוכל להוציא פסקי הלכותיהם ואין לאל ידנו להבין סתומיותו, ולפשר סתירות ולישר הדורות. כל העוסקים בדרישת התלמוד מאז שמו עינם ולבם לאחד או לשנים או לכל שלשתם מהראשים האלה ואף הם ענין כל הספרות התלמודיות מיום שנחתם התלמוד ונתן להדרש. והנה הראשון בזמן אחרי הם פרק זמן הגאונים אשר כתב ספרים כוללים דרישות בכל הפניות האלה, בפירושים, ובפסקי הלכה, ובבקרת התלמוד, ובכלליו, היה מר רב נסים בן מר רב יעקב מקירואן הוא היה נעלה מאד כתורה מופלג בחכמה ושמש רבנים גדולים. רבו הראשון בלי ספק היה אביו רב יעקב. אבל רבו המובהק היה רב חושאל וכן כתב הוא עצמו במפתח שלו (ברכות טז): וזה המעשה (כלומר מעשה דר"פ) בקבלה הוא אצלי מרבי אדוננו הרב הקדוש רבנו חושאל ריש בי רבנן ז"ל. ונראה כי יותר ממה שלמד מיבותיו בעל פה למד מיה"ג מפי כתביו ומוכיר כמה פירושים במפתח מה שלמד, "מרבנו אדוננו רב האי" והו בידו גם פירושי הגאון ומעתיק רבדים מהם (ברכות טז. שבת יב. ה:). הוא היה תופש תורה בישיבתו בקירואן ונהרו אליו תלמידים רבים, וישבו לפניו תלמידים מבני ספרד (מפתח לברכות כ"ה ע"א בדפי הספר) מן הספרים אשר חבר אין בידנו רק קצת שוורים. הנה יחסו לו פירוש על התורה (רש"ל בתולדות הערה 22), אך מכלי אין בידנו רק שני פירושים על שני כתובים (פענח רואה בהעלתך ראב"ע שמות ל"ד ו'), ומי יודע אם עשה כל עיקר פירוש על התורה אחרי שאין זכר ממנו באחד מספרשי התורה הקדמונים וקרוב הדבר שאלה שני הפירושים נעתקים מספרו מגלת סדרים (עי' ר"ה יז: בתום ובהערה 7) ונזכר גם "סדר תפלה" על שם רבנו נסים פעם נקרא בשם "תפלות" (לקוטי פרדס ע' מוצ"ש ועי' תולדות הערה 23) ופעם "סדר" (אגור סף דיני פסח מבעל המנהיג). ועוד יחסו לו פירוש על ספר יצירה והוא מונח בקצת איצרי ספרים בכ" (דוקעס בקונטרס המסרת) אבל כבר יצאו עליו מערערים והוכיחו בראיות שאינו ממנו. והיו מיהסים לו גם סדר הוידוי אשר נוהגים עתה לאמרה בבתי כנסיות בערב ראש חודש וגם זה בטעות. כי הוידוי הזה כתוב ומכונה בסדר רב עמרם (ח"ב צד מ"ה) והיו גדול לרבנו נסים ראש ישיבה מבבל. ומבואר מזה כי אין הכונה על רב נסים בן יעקב כי הוא לא היה מבבל. וקרוב מאד שחברו אביו אביו רב נסים אשר אולי היה מקורו מבבל ונעשה ראש בקירואן וזה היה בימי רב סעדיה. ואנו רואים מכל זה כי כל מה שיחסו לו עוד הוא כספק אם הוא ממנו ואף אם הוא לו לא יועילנו מאומה לדעת את האיש ואת שיחו ומה שפעל גדולות להתפשטות התלמוד ועל כן אך לריק ניגע לתכליתנו להאריך החקירה בזה. אכן לבקשתנו ראוי לנו לשים לב על פירושי אשר נתקיימו לנו בספר. הספר הזה הוא הנודע בשם "המפתח". ונקרא בשם הזה על שזה הספר היא כמפתח להסתומים שבתלמוד, שעיקר תכליתו הוא ללמד על

הסתום במקום אחד מן המפורש במקום אחר. וזה לאחד משני צדדים. האחד הוא שמראה מקום הראיה לרבר אשר במקום האחד לא נזכר אלא בקמו. והצד השני היא להודיע כל הלכה שנאמרה בתלמוד שלא במקומה ועקרה במקום אחר. ויחלק זה הצד לחמישים חלקים כערך הדבורים הרגילים בתלמוד שרומזים על מחלקת או מאמר חכם מן החכמים שעקרו במקום אחר). אך בהבאת הראיות ממקום אחר לא הספיק לו להעמיד הראיה ערוכה בלי פירוש כי אם היה מפרש הענין באר היטב. ומצד הזה נחשב המפתח פירוש וביאור לתלמוד. כמה פעמים נעזר בפירושו וביאור התומות על ידי המפורש במקום אחר למאמר ספרי דבי רב וכן המדרשים הקדמונים כמו בראשית דרבי הושעיה (כ"ב) אגדת דקהלת (ברכות פ"א) אבות דרבי נתן (שבת פ"ד), ויותר מבאלה משתמש בתלמוד ירושלמי. אותו היה מחבב עד שרוחה לפעמים פירושי הבבלי מלפני פירושי הירושלמי ובכתיבה הזאת נוכל לאמר עליו כי היה מורה דרך לכל הבאים אחריו לפי שבע הספר הכנים בו כמה כללים יקרים הנאותים להבינו דרכי הגמרא). ובהקדמת ספר יודיע במקום אחד שרעתי לחבר ספר בסדר מקבלי התורה, אם מלא דברו וחבר ספר כזה לא נדע, אבל נמצאה על שמו תשובה אחת על שאלה ששאלוהו תלמידיו בפנה הזאת והיא נספחת לספר "מעשיות" אשר יחסו לו). בכל הספר "מפחה" אין אף פסק הלכה אחר, כי לא כתבו להכלית הזאת. אבל חבר בענין הזה ספר וקראו "מגלת סתרים" אשר לא ידענו מה היה לו, אך ביד מחברים קדמונים עוד היה נמצא והעתיקו מתוכו, ומכל העתקותיהם נראה שהיה ספר כולל פסקים וקצת פירושים ומדרשים וענינים. ונראה כי זה הספר לא היה לו הכונה מיוחדת כי אם היה קובץ ענינים שונים אשר כתבם לעצמו לזכרון ולא להוציאם לאור ועל כן נקרא מגלת סתרים ואחר מותו תלמידיו הוציאו אותו לאור). ספרו המפתח הנמצא בידינו הוא על שלש

מסכתות

4 במאמרנו, בטאות התלמוד ותולדותיהם" כביה תלמוד שנה א' צד 115—122 דברנו באריכות על הספר הזה ולכל מה שכתבנו פה עליו תמצא שם הראיות. ועל בהקדמת המולד החכם יעקב גולדענשאהל שהארו יפה בקצרה

5 במאמר הנזכר העירותי כי מלבד הכללים אשר היו בידו מקובלים העמיד גם כללים הרשים כמו הנבלתו את הכלל אין הלכה כישתא ואומר: אין תופסין זה העיקר אלא אם אין אנו מוצאים בתלמוד מה שדוחה אותו ומסייע דברי אותם התנאים שהעטינו כישתא. (ברכות ב). ותגמיר כלל: כל יחיד וחכמים שחולקין בדבר, כל החכמים שחיו ברור אחד עם זה היתיד כל אורא נחשב בין החולקים. . . שכל החכמים שהיו באותו הדור שור בדבר זה חוץ באיתו היתיד וכו' (שבת קלא). ובענין עשה דוחה לית אבר שכללו של דבר כי אחרת לאור על זה התנאי נאמרה כלל' בתנאי כשיאנו פוגעת בעשה, וכשפוגעת לא נאמרה האחרת.

6 הספר הזה תארגן קצת במאמר הנ"ל והצענו התשיבה שנשתקעה בין העשיות בלשונה מנחת ומחוקקת, והיא תמצית אותה השתובה של רב שרירא גאון שהובאה בערך ע' אביו.

7 רש"י רפ"ב בתולדות ר' נסים הערת 17 שער שמגלת סתרים הוא חלק ב' של המפתח, וכולל אותן הן חלקים שהובאו בהקדמתו, וביא ראיות מירושלמי ובגויות ומדרשים ומבפחה רק שבבלי. אכן המעיין במפתח ימצא שכל דבריו כאלים וכש"כ בפנים וכבר במלה המולד בהקדמתו. ועיקר הדבר שמגלים הוא הערבות ענינים שונים. ובעל התולדות אסף מתוך ספרי-ספרי כל מה שהובא ממג"ל וגם חסם על שם רבנו נסים, ויש עוד להוסיף. ועל בפי' רבנו יונה לברכות פ"ח שבגויה דרז' ומיון פי' ממג"ל במחלקת ב"ש וכו'. ובמאמר ס"פ ענין פסחים, ובירמב"ן עה"ת ר"פ בהעלתך, ובמרדכי חילין ס' ת"כ כביא אסף כד"ל מה ועוד ממצאו בפסקים כמה פסקים על שמו ואולי הם מתוך השמותיו, ועל' במרדכי ע"ז ס' תנדרין שכתבא ביטש מג"ס דפסקא בבבלי ועבורא בירושלמי עלה מסתינן דמעשה דרב, ובמנחות (ית) הו"ס' במג"ס דריג גרם עד לאחת פי' עד מאד. וכללו של דבר אם נבדוק כל הדברים שהובאו בשם מג"ס נמצא שעניניהם שונים והכנותיהם שונות וזה ראיה למה שהבאתי בפנים שפי' ב"ג' מדות הישם הראשון של מן המדות ומונח נוצר יפה היתר בעל התולדות שפי' סגן הרבה על הירושלמי, רק מזה בחשבו שזה רק במג"ס ואינו כן, שגם במפתח נראה טראש ועד סוף שהשתמש בירושלמי יותר מכל אשר היו לפניו, ויש לנו להעיר פה על מה שכתבו הרו"ס' ב"ה' בשם מג"ס' שהבאתי בפנים שפי' ב"ג' מדות הישם הראשון של מן המדות ומונח נוצר קודם לאלפים לשתי מדות והראשון כפי' כי תשא הביא נ"כ פי' זה כר"ג אלא שכתב שר"ג ספר שארך אפיס שתי מדות ורש"ל בהערה ג' השב טעה שכתב הראשון בשמו הוא בפירושו לתורה ומה שכתבו התוס' הוא ממג"ס ואין זה הכרח ויותר קרוב שכל ענין הפירושים הם ממג"ס. ועל' השמות הרמ"ס' ד' לייפניג ס' פי'.

(דוד ח"ד)

מסכתות: ברכות, שנת, ערובין. ובכל הספר לא נמצא אף פעם אחת שיהיה רוכז על מה שכתב במסכת אחרת חוץ מאלה השלש, וימי יודע אם השלים החכור על כל הש"ס, מלבד כל פירושו אשר תעזרתם לזאר הסתומות על פי המפורש במקום אחר אשר זה הכלית כל הספר נמצא בו לפעמים בקרת עמוקה בסברה חדודה וכמה פירושים באגדות התלמוד בהשכלה והקרה עינית על דרך הגאונים האחרונים רב סעדיה, רב האי, ורב שמואל בן חפני⁽⁸⁾. ועתה הוא הדבר אשר דברנו רב נסים היה הראשון בזמן אחרי תם פרק זמן הגאונים אשר ישם אל לבו לעשות ספרים בכל הפנות הדרושה להתפשטות התלמוד בארץ. ואולם אין אנו רשאים להעלים כי כל גדולת תורתו ועצמת חכמתו עם טהרת מחשבתו לא עמדו לספריו להיות מתפשטים בפירושים פשוטים אחרים כי ספרים שונים לכל גפיש בכל זאת לא היו.

גם במובנות זמניות לא היה רב נסים איש מצליח. הן ועשר לא היה לו גם לא נחלת אבות. אבל במהנה טובה דגנו ה' בתתו לו אהב נאמן אשר המכו בעניו ואמץ ורועותיו. איש נדיבות היה היה הנגיד רב שמואל מספרד הוא הניק לרב נסים מטבו הזמני ברוחב לבב. אבל תחת זה רב נסים גם הוא האציל על הנגיד מטובו הרוחני מחכמתו ומתורתו. כבר ידענו כי רב נסים קבל רבי תורות הגאונים על ידי רב האי גאון ומאלה שלח רב נסים העתקת אל הנגיד (ספר הקבלה) ואין לנו כל ספק כי יותר ממה שלמד הנגיד רב שמואל מפי רבנו רב הנך למד מפי כתביו של רב נסים אהבו ומקירו. מאישר ומצילה ממנו בכל עניניו היה חברו אשר עמו יחד ישב לרגלי רב אחר, והוא רבנו חננאל בן חושיאל. הוא היה עשיר בכנסים כו אנשי קירואן אשר היו גדולי בעניי ארץ היו ממילים מלאי לביו ומשתדלים להעשירו, והוא גם הוא הגדול לנשיט בחבורו אשר חבר יותר מרב נסים, עד כי כל הכתבים אשר יצאו מתחת ידו נעתקו ונשלחו עד קצו ארץ וים החוקים. הנה לא יאתה לנו להכריע בין שני גדולי תורה האלה לאמר למי תרון חכמה, אבל זאת נאמר כי בכחירת המנגון לספריו השכול רבנו חננאל לעשות יותר מחברו רבנו נסים, כי בכל כתביו ובפרט בפירושו בחר לו סגנון שוה לכל דורש בתלמוד לסבין ולהלמיד להוציא להם פשר לכל דבר הקשה עד שבקל הבינו על פי פירושו ומחקריו העלמות חכמת הגמרא דברי חכמים וחדותם, אשר כל זה מפירושו רבנו נסים לא יכלו להשיג בשלמות. שניהם ממקור אחד היו שואבים חכמה, מרבנו חושיאל אבי רבנו חננאל וכמו כן רבנו גם ר"ח קבל תורה מרב האי גאון, אך לא מפה אל פה כי אם מפי כתביו או מה ששמע מאחרים שאמר בשמי ולא נמצא בכל פירושו אף גם רמז קטן מדברים ששמע מפיו⁽⁹⁾. ולא פירושי רב האי לבד כי אם גם פירושי גאונים אחרים היו בירו והשתמש בהם, ובמקומות אין מספר מזכיר דברי הגאונים ופירושיהם סתם ואך לפעמים יזכיר קצתם בשם⁽¹⁰⁾. כמו כן מזכיר קבלות מרביתו אבל מלבד אביו ורבנו רבנו חושיאל לא ידענו מי אלה הם. אבל זאת ידענו כי נתן יתרון לכל מה שקבל

מהם

(8) ע'י פי' במאמר אל הקב"ה לשישה משה החייתנו כדבריך ברכות פ' א"ג. ובמאמר הרואה דלוצין בחלום פ' הרואה, וע'י ס' הסידים סי' תר"ד.

(9) דבריו רב האי גאון מזכיר בהרבה מקומות ומהם בשבת (עפ' פי' רח"ג וצ"ל. ובפסחים לה). ירה ד"ל היה אימה קבלה. וכן בפ"ט. מזה נראה כשכתב פירושו על שבת כבר נפטר רח"ג. ותימה בעיני שבשבת (קטו) כתב: וראינו שפי' רב האי גאון נר ישראל יתת ופרת לנד ומהו מבורא שיעוד היה בחיים. ואמנם מצאנו בכ"ט שאומר ובבר פירושו בספ' פלוגות ואתה המסתבא בלו כח ספק לא היה מפרש קודם שפי' כס' שבת כמו ברמזו על ערובין או כחיתות. ויצא לנו מזה שאלה הפירושים נשת במהדורא ושנת יע"ב ותבט שיעוד בחיי רח"ג תחיל פירושו ובין כח מ"ה החיפך במהדורא ב' ו"ל אי וצ"ל

(10) בהרבה מקומות מביא פי' ברב יהודאי גאון ע"י שבת (צ"ג) ושם (ק"ה) ובכ"ט. וכן פי' רב סעדיה גאון מחסיא שם (פ"ה). ותימה פנים פירושים גאון או לגאונים סתם.

מהם מן הפירושים על פירושי הגאונים, ובכל מקום הוא רומז על קבלה שקבל מרבתינו ומטנה לא יזוע אף אם קבלת הגאונים עומדת כנגדה. ומצאנו לו לפעמים פירושים בכוונת הגמרא ואומר מפורש, ורבותינו הגאונים פרשו פירוש אחר ואנו כתבנו מה שקבלנו מרבתינו" (פ' רח לשבת קכ"ג: ד' ויילנא ת"מ). ובמקומות אחרים דרכו לאמר: וכבר ראינו פירוש לרבתינו הגאונים וזלתי זה אבל אנו כתבנו הפירוש שהוא קבלה ימסרת בידינו (ערובין כו פ"ג: ובכ"מ). אין מספר לכל הדברים אשר יתלם בקבלה. ואומר לפעמים: ואנו פרישנו מה שקבלנו (שבת קל ח:), או כך קבלנו מרבתינו שיש בידם קבלה (שם קמ"ו). או קבלה רב מפי רב (ערוך ע' אן תיס' חולין מ"ו). ואמר עוד: פרשנו מה שקבלנו וכתבנו מה שמצאנו (פסחים י"ג). ובמקום אחר יפרש באר היטב: חובה עלינו לומר בלשון רבותינו ומה שקבלנו (שבת קמ ה). כל אלה הלשינות יתנונו לחשוב כי כל מה שפרש ומה שכתב היה מקבל ביד מרבתינו. המחברים הקדמונים אשר כל פירושי רבנו חננאל היו גלויים וידועים להם במצאם בהם כל אלה הלשינות שפנו בצדק כי כל דברי רבנו חננאל דברי קבלה הם. ועתה אחי כל זה ואחרי אשר ראינו עוד כי כל דברי הגאונים הראשונים גם האחרונים היו ערוכים ושמורים לפניו לא נפליג אם נאמר כי הוא היה נושא הקבלה אחרי תמו ימי הגאונים ובצדק זכה כי היו כתביו מתפשטים בכל קצוי ארץ והיו קרש לדורות הבאים.

הראש לכל חבריו אשר היה מקור נפתח לכל המפרשים והפוסקים שבאו אחריו הוא פירשו לתלמוד. לשון הפירוש הוא לשון הגמרא בקירוב וקל להבינו. הכונתו היא הקיצור אבל לא יזיק קצורו למיבני. אכן לא לבר שהקצור בלשון כי אם קצר גם הענין ולא פרש רק הדברים הקשים אבל מה שפשוט בעיניו לא פרש ומניח לפעמים חצי הסיגיא בלי פירוש ואומר: ושאר כל השמיעה כולה ופשוטה היא. וכן הוא מנהגו בכל פירושו לתלמיד שבכל מקום שאינו מפרש אומר פשוטה היא. ומצאנו פעם שאמר כמהנצל על שעשה נגד מנהגו: דברים פשוטים הם ואינם צריכים לפנים אמנם צריכים אנו לברר כמי ההלכה לפיכך אנו מוכיזין כלן (שבת קמ"ה). ומאמר זה מרמזנו שני דברים. האחד: כי לא קבל על עצמו לעשות פירוש למתחילים. והשני: כי הכלית פירושו היא להורות הלכה מתוך התלמוד. וידוע לנו הרבה הזת ביה ד' אם נשים ילב על סגנון פירושו. הנה אין פירושו פירוש במובנו העצמי שיפרש כל דבור ודבור בפני עצמו כי אם לרוב יציג לפנינו כל משא ומתן של הגמרא בשנוי לשון לפי צורך פירושו ובתוספת דברים ועל ידי השנוי והתוספת הסוגיא מתפרשת. ועל דרך זה נעשה פירושו הוצעת עקרי הדברים של התלמוד ותמציתו, כל מה שנדרש לדעת עיקר מובן הענין וההלכה המקוימת מתוך משאו ומתנו. כדרך רב האי גאון המשתדל בפירושו לתרגם מלות קשות ההכנה בלשון העם הנחוג כן גם רבנו חננאל לפעמים יתרגם מלות כאלה ויאמר כך וכך כתייהן בלשון ישמעאל (בכ"מ). גם יבאר גורת הרבה מלות מלשינות אחרות, בפרט רומז במקומות הרבה על לשון ארמית שכתרגומים. ומזכיר בפירושו לשון ערבית, וחסית, ויגית. אולם המכיר במיבן אלה הלשינות או כתב רק מה ששמע אין להכריזו מדבריו. וקרוב הדבר כי ידע כל זה מתוך פירושו רב האי גאון אשר בלי ספק השתמש בהם במדה גדושה. מאד מאד היה התלמוד הירושלמי לו לעזרה בפירושו, ומביאו כשהי מאות פעמים בפירושו. ודרך שמושו בו הוא כן: או שמביא חזק לבבלי מתלמוד ארץ ישראל ואומר: וכך הוא בירושלמי (בכ"מ) גם יאמר: כיון דאשכחין בתלמוד אי כתייה עברינן (שבת ע"ד). או שמביא בסוף השמועה גם דברי הירושלמי עז פירושו

במקום יציריכים פירוש או בלא פירוש, וזה לרוב כשהירושלמי חדש דבר שלא נזכר בבבלי ונלמד מזה כי היה לו הירושלמי עיקר כמי הבבלי במקום שאין הבבלי מתנגד לו בפירוש. ובאר היטב מצאנו שאומר במקום אחד: ואף על גב דלא אתאמרא בגמרא הא אתפרש בתלמוד א"י (שם קכ"ז). וסומך גם על הירושלמי נגד הבבלי כשהירושלמי מביא מעשה שהורו כן וסמך על הכלל שאמרו בכל מקום מעשה רב (שם קל"א). כללו של דבר כרכנו נסים כן גם רבנו חננאל עשי את הירושלמי לענין דרישתם והראו כמה נחוצה החקירה בו להבנת הבבלי ומהם ראו וכן עשו הבאים אחריהם ולא נתעה אם נאמר כי התפשטות הירושלמי יצאה מבית מדרשיהם.

נחלה יקרה הנחיל לבני יצו כי הוציא לאור ספרי התלמוד מוגהים על פי מה שקבל יושר הנוסחאות מאביו רבנו חושאל והיו נפוצים בארץ ספרד (רס"ב) ב"ק פ"ח במלחמותיו) ואף מאז היו ספרי ספרד היותר נעלים בבחינת נוסחאותיהם. וגדולי החכמים הראשונים כמו רבנו יעקב הם ורבנו זרחיה הלוי סמכו עליהם בכל מקום (עי' תלדות ר"ת שלי בב"ה ש"ג פ"ד הערה 2). ומי שיעיין בתוספת רבותיו הצדפתים יראה עין בעין כי גרסת ר"ח היו מקובלים וסמכו עליהן עד שדחו גרסת רש"י מפניהן. ובפרט ישרו בעיני ר"ת, ואומר בפירוש כי אין לנו ספרים ישנים ומיושנים מספרי רבנו חננאל (ס' הישר סי' נ"ט), ודוחה גרסת הספרים שלנו מפני גרסת ספרו של ר"ח (שם סי' רע"ד). לפעמים מתרעם ר"ח על יש מן החכמים שטעו הגרסה ומישיבה על אפניה (שבת פ.). ואף למען העמיד הגרסה הנכונה שנה מנהגו והעתיק השמועה כלה אף שהיא פשוטה. ואומר בפירוש: משום דאיכא מעותא בנוסחאות בהאי שמעתא כתבתיה כלה (שם קט"ז) ואמנם לא מצאנו שהגיה ר"ח הספרים משקול הדעת או מכה קושיא כי אם כל נוסחאותיו היו מקובלות בידו מרבתי כמו שאמרנו, וגם היו בידו נוסחאות הישיבה (פסחים נט.). אבל רבנו חננאל לא היה ממניהו הספרים כי כל חפצו ותכליתו היו רק להקל על הלומדים מובן התלמיד ולברר בכל מקום ההלכה היוצאת ממשאו ומתנו. ואף על כן לא חדל בכל עת מצא להעיר על כללי הגמרא המאשרים הבנתה¹¹), ולבאר תמיד בסיום השמועה איך היא ההלכה ואומר לרוב בסוף המשא ומתן: והכין הלכתא, וכן ההלכה, וכן המנהג, ומכאן נהגו כך וכך, קיימא לן הכי וכיוצא באלה הלשונות. ואמנם כאשר השתדל להעמיד נוסחאות ספרו על יסוד העתקות ישנות ומקובלות, כן התיגע להשיג פירושים שונים מחכמים שקדמוהו ואין מספר לכל המקומות בפירושי אשר יעתיק בהם מפירושי הגאונים אשר ראה או שמע, ומה שהביא בשם יש אומרים או יש מפרשים פעם מסכים עמהם ופעם חולק¹²). ומצאנו לפעמים שמביא כמה פירושים וסותר את כלם (שם פה.), ואף מצאנו שאומר ופרשנו בזה שלשה פירושים ומקיים את כלם (שם קו). וברכות מז, מובא בא"י סי' ק"ו) וכיחוד בהברעת ההלכה משתדל להביא כמה טעמים לקביעה

11) אעיר על קצת כלליו: ע"י ערויבין (זו) מדיסקול וטרי כשמואל ש"מ דהלכת כשמואל וכך פי' בב"מ (נח); מביאו בשם מקובצת שם. פסחים (ב) בטר דפיטת האיוביעא עוד אפר תא שמע לומר שיש לנו ללמוד כן גם ממשנת אהרת. ב"ק (לד): כל תמצא לומר הלכה היא. ברכות (כה), כל תלמיד אפילו כהדי רביה הלכתא בתלמוד אי תניא כותיה. ברכות (כז): כל חיבי דאיכא בתלמוד ופליגא דפלוני קי"ל כחולק. פסחים (טו). כך דרך תלמוד כ"ס שיש ראיות לדחות דברי המשת"ב ו'ג' דוחת באתת מתן ואע"פ שיש אהרת וכו'. ברכות (יז): בכל תלמוד אינו אומר מנין א"ל שתקריכו אותו דבר ודבריו בו וא"ר ראייה יאחו דבר מנין. ועוד תמצא לללים כהנה וכהנה בפירושו.

12) כבר כתבנו בפנים מסתלקותיו עם הגאונים וזה טובב והולך בכל פירושי. כללו של דבר שכל מה שקבל בשם הגאונים מפרש תמיד רבותיו הגאונים פי', ששעינן מרבתינו הגאונים, ופי' נאון, אשר הגאון וכיוצא בהם. ויש לחיוב מזה כי אם אומר הלשונות: ויש כפרשין, יש מי שאומר, ואיכא מרבנן אין כונתו על הגאונים שבבבל ויתיה זה לאות כי בזמנו כבר היתה חכמה גדולה בתורה במערב וע"י עוד לקטן. (ד"ד ת"ד)

לקביעות ההלכה¹⁸). ואמנם נראה כי זאת ההקפדה שלא לקבוע הלכה בקל זה רק לענין הלכה אבל לענין המעשה היה משפטו כל הימים לאחזו צד החומרא אף אם דעת התורה מכרעת להקל. וכבר העירו עליו הקדמונים שלפעמים חולק על הגאונים לא מפני שסבר שכן ההלכה כי אם מצד החומרא (עי' בס' הישר לר"ת: ע"ה). תולדות ר"ח הערה 11. ת' הערוך ה' (49): והנה מלשון עדותם ישארו: ור"ח חולק (על רב האי) ולא בכח הלכה אלא שכן דרכו להפוס לו לחומרא (מירכי ברכות סי' קע"ב) היה אפשר להוכיח כדעת האומר (תולדות ר"ג ה' 49) שדרכו להורות חומרא רק לעצמו לא שדרכו לחלוק על ר"ה אף שלא מכח הלכה הם ושלים. אבל מכח ברור מתוך פירושו בכמה מקומות כי לא כן הוא כי היה דרכו להיות מן המחמירים וכן היה דרך הרבה מן הראשונים להחמיר בדברים אף שלא כהלכה והרכה דברים נשנו להלכה ולא למעשה ועל כן אף אנו נאמר "חם ושלום" לעשות מזה התרעומת על ר"ח על שהחמיר נגד ההלכה שקבע רה"ג. ואמנם העדות הזאת הטבעה על דברי רבנו הגאון בפירושו אשר בכמה מקומות מצאנו בהם "מוקמינן לה כפלוני דחמניה ומפ' עדיף" (פסחים קכ: ובכ"מ) וכוה מביארת נטיות לצד החומרא. ואמנם מי יודע אם לא הקפדתו הזאת לרחמור ולהפריז על מרת הדין אם לא מקורה כמשפט הדין שהוא אשר מנגדי התלמוד רבו והיה נדרש לרדות את הקראים ולעשות חווק לתורה הקבלה. כי כן היה מנהג הפרושים מאז שאם ראו בעם התרשלות בתורתם שהיו מסייגים אותה חוץ משורת ההלכות. ובאמת מצאנו בפירושי ר"ח כמה דברים מכוונים נגד הקראים. כמו תשיבתו על מאמר הקראים ומענתם על הרבנים כי בימי החכמים הל' פסח בבד'ו וכי אחר חתימת התלמוד תקנו לא בד'ו פסח (פסחים נח:). וכן דקדק לפרש שכל דיני גזרה שהי' הלכה למשה מסיני מסרה ביד חכמים (שבת סד.) וגדולה מזו אמר: שכל הדברים המפורשים במשנה הלכה למשה מסיני הם (פסחים לח:). וכל זה לפרסם חווק לתורה שבעל פה. ויען כי דברי חכמי ישראל היו קנשים לו על כן החליט כי אין חכמה ואין תבונה ואין מדע נגד דבריהם. ובמקום אחר (פסחים צד.) ידבר מענין שקיעת החמה לפי דעת חכמינו ואומר: אף שהחזונים בכוכבים שבזמן הזה סוברים דברים המכחישים לא נשנה עליהם אלא אנו מזהרים דברי רבונו בתקנם ולא לחוש לדברי זולתם.

אחת הנה ואחת הגה נמצא בפירושי הערות בקדמוניות ישראל וגם בקדמוניות בכלל כשיעור אשר היה צריך להן לבאר התלמוד ולהקל הבנתו. שם עינו ולכו לדקדק בסדר דורות בעלי המשנה והתלמוד משפטם ופקודתם ומביא לפעמים מנהגי קדמונינו בימי התלמוד לפרש דברים אשר נגמרא נכרים סתם ולא נתפרשו מפני שבימינו היו ידועים לכל ולא היו צריכים פירוש. גם יזכיר לפעמים מנהגים אשר נהגו בהם העמים בימי קדם והם נאותים לפרוש אור על כונת התלמוד. אשר מבלתי דעת אותם לא נדענה¹⁹). וזה לנו האות כי דרכו דרך מדעי בפירושו. ואמנם יתר על כן מצאנו השהירות מדעית בפירושו בבואו לבאר התלמוד. על חלק גדול מן האגרות יעבור.

18) עי' ברכות לד' בענין פלוגת רב תינא ורב אסי במעה בני ראשונות וכו'. פי' רח וקיל' כרב אסי דרי' בתלמוד לנבי ריא ותו דתנתינ' כסייע ליה ותו התלמוד א"י מסייע ליה. ובתולין (יב) א' ה"ג וזיתו שחיהם עשויה בקולמוס כשרה. ותלמיתא כרב דקיל' חל' כרב באישרי. ונחה סתני' דיקא כותיה. ועוד מתאי תורא דאישהחם וכו' וקיל' בכל' מעשה רב.

19) עי' פי' בערוכין סא. ומביא גם בתוס' שם קבלה מענינו של ר"ע. ובשבת (קנה) בענין ראשונה של רב תינא ורב יהודה ורבתי. ועי' (צד.) מה שפורש על סוס רבי ויארן. ושם (קת.) פירוש על מלת ובידיקין. ופי' עוד. שם בדפי הגמ' (עו.) פירושו על מדקדק מישום אורי' מה שתאר בלאכת האצות. ועיר בב'.

עבור מבלי משים לא יפרשן ולא יעתיקו, אך לקצתן והן לב ודרך פרושו בהן כדרך רס"ג ורב האי ורב שמואל בן הפני. גם הוא כמוהם משהדל לפרש הורות בהן בדרך קרובה אל השכל הפשוט, להמליץ דבריהם הנראים קרובים אל החנשמה כמו בהמליצו המאמר הזר מנין שהקב"ה מניח תפלין, מלמד שהראוהו הקב"ה למשה קשר של תפלין, וספרשו בדרך משל וציוור ובחקר חכמה. ונראה מאד כי בפרשו המאמר הזה היו עיניו ולבם מכוונים נגד הקראים, אשר מעודם היו מוענים על הרבנים ועל התלמוד שהם מגשמים את הבורא, ומבואר היטב מתוך דבריו שהם כווננו להשיב על טענתם. כי אחריו שהשלים רבנו חננאל פירושו ובאר שכל זה לא יובן על ראה ממשיית בעין כי אם על ראה דמיונית "באבתא דלכא" ימים: שאין בכל ה"ה ל"מ"ד מודיע שיש בישראל נותן דמות לבוראנו יתעלה שמו וזכרו, אמנם חלק לב רשעי ארץ המינים (ר"ל הקראים) מחפאים דברים לא כן כדי לגנות עצמם, מי שפרע סדור המבול הוא יפרע מהם¹⁵. אם בעין בוחנת נכיים בכל התכונות האלה אשר פירוש ר"ח היה מצויין בהן יפלא בעינינו רגע על אשר זה הפירוש נעלם מעינו הלומדים כמה שנות מאות? אולם התשובה על זה היא יען כי עם כל ערכו הרב איננו פירוש במובן העצמי ולא יספיק למלאות חפצי הדורשים לדעת פתרון כל דבור ודבור כי סוף סוף עיקר תכליתו רק להורות הלכה מתוך התלמוד.

פירוש ר"ח על התלמוד הוא על שלשה סדרים שלמים, מעד, נשים, נזקין. ועל ברכות שבסדר זרעים חולין בסדר קדשים ונדה בסדר טהרות. מן הפירושים על כל אלה נמצא העתקות בתוספות הצרפתים ובפוסקים הראשונים. יש מי שאומר שעשה פירושו על כל התלמוד (ע"י שה"ג ע' חננאל). ואין לנו כל ספק כי לא כן הוא שאילו היה נמצא פירוש על סדר קדשים לא יתכן שבעלי התוספות לא ישתמשו בו כמו שעשו בשאר הסדרים אבל האומרים כן לא אמרו אלא מהשערה מפני שמצאו באיזה מקומות שמביאים התוספות פירושו במסכתות מסדר קדשים אך לא שמו על לב שהפירושים אשר בעלי התוספות הביאום הם ממסכתות אחרות¹⁶. עוד נקראו על שם רבנו חננאל שני ספרים והם ספר המקצועות וספר חפ"ץ (ע"י שה"ג בערכם). המקצועות הוא קיבוץ דינים ופוסקים נקבצו ובאו בו הרבה תשובות הגאונים. יש מי שאומר (הילדות ר"ח הערה 36) שכולל רק דינים מדיני ממונות וספר חפ"ץ כולל דינים בעניני המצות ומעשים טובים והאשכנזים האחרונים ערבבו הדבר והביאו דברים שבמקצועות בשם ס' חפ"ץ וכן להפך. ובאמת לא הוכחו אלה הספרים מן הראשונים על שם ר"ח כי אם מתלמידי מהר"ם מרומנובורג נזכרו תחלה על שמו. והשערה מומעת היא. זאת. כי הספר מקצועות היה בידם בשלמות והעתיקו מתיכו בלשונו ממש מן הכתוב לפניהם ואוסיים בפירושו כי זה לשוננו ואיך אפשר שיתחלף להם ספר מקצועות בספר חפ"ץ או להפך, גם אין זה אמת שלא הוכח ספר מקצועות עד מתלמידי מהר"ם מר"ב והלאה

15) כבר אחרנו בפנים שצטט פוסקים ראו עובר על האגרות ואינו פורש כלום. אבל אם ספרים אינו ספרים בדרך דרוש כי אם בדרך ששים ובחקר שבלי וראת לדונם פירושו אגדה שלו שבתשובות הגאונים ד' ליק ס' ק"ץ-ק"מ שרובם משה' ברכות. וכמה כן דוב פירושו אגדה שלו.

16) ואצתו נתח קצת מפי ר"ח שהוכחו בתו"ם בשם' שבסדר קדשים ע"י זכרון (י) תורה י"ח ימים פירושו בבריתא שבשם' התענות יתור לא יתחיל וכו'. ובזבחים (י) בתר"ח סבין על מאסרם סבין משה' לכה שחן. שחון כשבונית ח"ק ובמנות (לא). תר"ח שירה כתוב וסיוו ר"ח מ' אלוקסמים מקניש גדולה שותלכין עליהן הליצנים לחידוש ואין סבאי סדרם כיון שאין עשויות לתנאת סדרם. וגם זה כפי' לטבת (סו) אלוקסמין מתרים. אמנם כפי' הנדפס כתת בש"ם ווילנא תרמ"א ליתא בשבת ז' זת. אמנם בערך ע' אנקסמין שם נראה קצת שראת מ' זה. ונראה כי חיו מפי' ר"ח נוסחאות שונות אשר בקצתן חסרו קצת פירושים. ולמדתו כן מדברי איוזי ח"א מ' ק"ח שכתב: ואני שמעתי שפי' ר"ח וכו' אמנם כפי' ר"ח שלפני ליתא להאי פירושה. ובמנות (לד) תר"ח והקרא אסרו בפרוש וכן ח"ח בסנהדרין, והפירושים הנדפסו כתת הם תל דוב מסכתות בדברים הניתנים בות'.

והלאה על שם ר"ח ואנו רואים כי רבו של מהר"ם מר"ב הוא רבנו יצחק בן משה מינא הביא בספרו אור זרוע חמשה עשרה תשובות וכולן כלשונן שמצאן כתובות בספר המקצועות והן בענינים שונים כדוני נטילה ידים, וביית הכנסת, חליצה ויבום, גדוניה, אישות, תפלה, קדיש ותענית ומיחם המקצועות לר"ח (ח"א סי' תרי"ד) וסבואר מזה כי ההשגחה שהזכרנו בטלה ואין בה ממש, אבל יקרו לנו מאד העתקות בעל אור זרוע כי כל מי אשר יקרא ויהבונן בהן בשום לב יבין עד מהרה כי הספר הזה היה קובץ תשובות הגאונים ופסקים סדורים כסדר החלמה וכוללים דינים מדיני ישראל בין כדוני אסור ומותר וחייב ופטור ובין כדוני נשים וממין¹⁷). בקצת העתקותיו וכן בהעתקות ממחברים אחרים נמצא לפעמים בסוף העתקה התשובה וכן כתב רבנו חננאל יגדולה מזה מצאנו שאמרו לפעמים מה שכתוב בספר מקצועות ומוסיפים להעיר שר"ח חולק על מה שנאמר שם¹⁸, ונוכל לשפוט מזה כי בעל המקצועות איננו ר"ח, אמנם אם כן נעשה כמה גדולים ומיובים מן המחברים הראשונים שאמרו בפירוש שהוא לרבנו חננאל (או"ח ח"א סי' תרי"ד ובמרכזי בכ"מ עי' תולדות הערה 36) כמושיע, אבל הסתירה הזאת ראייה חדשה למה שאמרנו כי ספר המקצועות הוא קובץ תשובות ופסקים של קדמוניו ומיסודו של ר"ח אבל אינו בהכרח שימכים עם כלם ועל כן אפשר שחלוק לפעמים על מה שכתוב במקצועות ויצרק גם לאמר, וכן פסק ר"ח להירות שהוא מסכים עם הפסק שבמקצועות, ולא יפלא גם כן אם בעל המקצועות עצמו אומר, וכן פירש ר"ח בן חושיל"ל (או"ח ח"א סי' ע"ט), כי זה לא הוא עצמו יסד בספר כי אם הוא הערה מתלמידיו, ומנהג זה הוא ברוב ספרי הקדמונים שהגיהו בו התלמידים. אולם ספר החפץ אך בטעות יחסו לו. וכבר נמנו וגמרו רבים וכן שלמים כי רבנו חננאל מעולם לא חבר ספר חפץ וכן הוא האמת (עי' אוצר הספרים לבן יעקב ע' חפץ). ר"ח חבר גם פירוש על התורה ולא יצא לאור בדפוס אך רבים מספרשי התורה הראשונים הביאו העתקות ממנו ומהן נראה כי רובו על פי עומק פשוטו של מקרא¹⁹).

והנה אין גם אחר מכל החכמים אשר חיו ופעלו ולמדו בוטן הראשון אחריהם פרק זמן הגאונים שזכה למה שזכה רבנו חננאל. לו חלק גדול מהתפשטות חכמת התלמוד בכל הארצות. בכל בתי המדרש בספרד ובאיטליא ובצרפת ובאשכנז היו

דבריו

17) עי' איו"ח ח"א סי' ע"ט תשובה בענין נטילה ידים ופנים וכן פי' ר"ח בן חושיל"ל ע"ל וכן ראינו להגאונים שנישן בן עזיל ומה נראה שבעל התשובה אינו רבנו חננאל עצמו והכיבוש שכתב על ר"ח זכ"ל מאר וכן ראינו להגאונים לאו ר"ח עצמו הוא אלא היה תוספת לתלמיד המסדר. סי' קמ"ו בע' חזן הכנסת שמתרגם אהרן וסבאי השיב רב יהודה גאון, סי' תרי"ו כתוב ב' תשובת חננאל ג' בע' חליצה אשת מוסר, סי' תרי"ו כתוב בס' המקצ' ג' הירושלמי. סי' תרי"ב וס' המקצ' כתוב תאני כי ישבו וכו' ע"ל המקצ'. סי' תרי"ט וס' המקצ' ב' הלכות וברום וד' חליצה כתוב. סי' תרי"ט תשובת גאון בע' גדוניה. סי' תרי"ט וס' המקצ' בג' כנסת וכמה נמצאת עקרה. סי' תרי"טו כתוב בס' המקצ' ח' אפר רב צטח בר שלמה דינא דבבא בענין יבום. סי' תרי"ז בת ש' ב' ש' ב' ס' המקצ' קדישין ביבמה ופר' יודוא גאון אפר. סי' תרי"ח יבשתו הנאל' שבס' המקצ' בע' חליצה ח"ב סי' ס"ו וכן טעמנו מדברי רב שירא גאון שכתוב בס' המקצ' בע' נטחת בע"ש. סי' כ"ו בע' קדיש בקהלת יגדו שם בע' קדיש ברי"ח. סי' תל"ט ובתב בס' המקצ' וחיובתה הקהל לוישראל. ובת"א סי' תרי"ד וכן פסק בס' המקצ' דר בניו חננאל פרק ב' דיבמות. בכל זה מביאר שכתבת המפר הוא כמו שכתבתו בפנים.

18) עי' בתולדות ר"ח הגדה 36 שקבץ באמונה כל המקורות במדרשו ובספרים אחרים שסבויאם את המקצועות והמצא שילפטיים אחריו ור"ח חולק ולפנים שפסקים.

19) רש"ל רמ"ב מביטת לתולדות ר"ח כבורי העתים מיש' לקצ"ב ע"ד 34 לקט מתוך ספרי ספרשי המקרא קצת פירושו ר"ח ומהם נראה כי רובם פשוטים. ובקצתם העיר שחם מקוינים נגד הקראים. כמו בריא' על לשון אשר יקח את בניו שכתבן ראיית על קבלה בע"פ. וכן בפ"י על החרש חוה לכה שפוכות שקביעות החרש חוה ל"פ חשבון וכוונת הקראים. וכן בפ"י עין החת עין. וכבר הוכחתי בפנים שגם בפ"י הגם' טוון לפנים נגד הקראים. וירגנו קתוך התשובה שכתב רח"ו על שאלת ר' נסים בענין קביעי ירדתי בתשו' הגא' ר' ל"ק סי' א' שחקקאים היו מקמיא את חבתי קירואן ביטאלותיהם. (דוד ה"ה)

דבריו נשמעים ונחשבים כמקובלים רב מפי רב. פירושו על התלמוד היה רצוי לכל אחיו כי הוא היה מקום קבוץ לכל פירושי הגאונים ורבותיו הוא היה מורה פסקי ההלכות בתלמוד והוא המקריע בבקרה חכמתו בין פירושי קדמוני השונים. ואולם גם ספרו המקצועות היה מקור-נאמן לבאים אחריו להודיע מתוכו מתשובות הגאונים ופסקיהם. ועתה לא נפליג אם נאמר כי היה רבנו חננאל רבם של ישראל בכל הארצות. לתלמודיים בארץ מולדתו במערב - אשר חכמיה רבים היו בעת ההיא²⁰) - ולתלמודיים בשאר ארצות, ואמנם לעדות כותבי הדורות הראשונים פסק התלמוד למן העת ההיא בארץ אפריקא, כי שניהם רב נסים כמו רב חננאל לא היה להם בן ממלא מקומם (ס' הקבלה להראב"ד). ונראה כי התלמודיים הגדולים אשר היו בארץ עזובה וילכו להם ארצה ספרד כאשר ראינו שעשה כן רבנו יצחק בן יעקב אלפסי שיצא מארצו יחלץ לאלסינה שבספרד ומשם האיר תורתו לכל הגולה. ועל כן אף כי היה מערבי מתלדתו בכל זאת נחשבהו בין ראשי העוסקים בהתפשטות חכמת התלמוד בספרד. יאף כנגד זה גם את רבנו משה בן מיימון לא נביא במספר חכמי המערב אף כי חי רוב שנותיו במצרים והבר שם רוב ספריו יען כי בכל זאת רוב תורתו היא מולדת ספרד, ואנשי ארץ מולדתו אך הם הפיצו ספריו בכל ארצות התבל. ואמנם עד סוף האלף החמישי לא קם איש מתושבי ארצות המערב אשר נוכל לאמר עליו כי היה משובב נתיבות בחכמת התלמוד.

פרק ששה ועשרים

ספרד וערובינצח.

סבות שונות התאחדו יחד אשר פעלו כי היתה ספרד ארץ מבורכת ה' בתורה ובחכמה. הנה מעת אשר נשבר מטה עז ממלכת הגושים בספרד, ובאה תחת ממשלת הישמעאלים, לא ינח עוד שבט רשע על גורל היהודים. הכליפים המו אליהם חסד, ויהי להם משפט אחד עם שאר יושבי הארץ. זמנים כבירים היתה עננה פרושה על ארץ חסדה הזאת. כהנייה אשר נקראו להשכיל ולהיטב עמם לא נתנו אף קרן אור דק לבקע את עב הענן, ומלכיה עוד הרעו מהם כי בכל עת היו תלויים ברצון הכהנים, ותחיימו גם יחד רק רוח אחד לרכא עם ישראל עדי אבד. במעמדים כאלה דרישת התורה לרוב לא תצלח ולא עת לחכמה שתוציא פרחיה. אמנם עם מושלי הערביים באה רוח חדשה ואור חדש האירה מכבודו. המדעים באו לרגלה, חכמת הלשון והשיר וכל חלקי הפהוליסופיה העירו כל הלבבות יחד, וממעניהם המתגברים שאבו מיסיהם בששן. החליפה הזאת במשפט הארץ ויושביה בעצמה כח פעלה גם על היהודים, בתשוקה עזה בקשי החכמות, ובמשך הזמן הפליאו לעשייה בהן גדולות. במעמדים הטובים האלה דרישת חכמת התורה גם היא נשאה ראש בספרד. אהבתם אל החכמות לא הזיקה לאהבתם לחכמת התורה, ותהי להפך כי המדעים היו לה לתועלת

20 בשו"ת הנאו' שהו"ל מחדש החכם תרכבי נתקיימו לנו כמה שמות חכמים שבמערב בעת ההיא. ס' א' נזכר ס'ר אלחנן בן ס'ר ספרית, וס'ר יעקב בס'ר פטרון סקירואן בימי רש"י. ס' ס'ר מ'ר משה בס'ר יצחק המערבי. ס' נ'ס מ'ר נחמיה בס'ר עובדיה וס'ר משה בס'ר שמואל נאמע. . . ורבנו ותלמידים דמדינת קאנס מן אתר מערבא. וכן היה בימי רח"ג חכם כקאנס ששמו מ'ר אברהם קאבסי טביאו האלפסי פ"ם מכתובות ואין זה אותו ר' אברהם קאבסי שהוכיר רח"ג בנה"ל ואמרו כי מ'ר אברהם ז"ל נאמן שהיה בש' אק"ם לשטרות היה סביר בשית' דקלים. ס' ס"ח מ'ר יוסף בס'ר עפרים רב"ד דמדינת סנלמאס דבאתר מערבא ורבנו ותלמידו דתמן. ס' ק"ח מ'ר ורבנא יוסף בס'ר ברכיה סקירואן. ס' ש"ו מ'ר יעקב בס'ר כשה דמן מדינת קאנס דמעריבא. ונזכרו שם עוד כמה חכמים ותלמידים בשם ונראה מכל זה כי היתה תרבת תורה בעת ההיא ולפינה במעריבא.

לחיעולת נצחה. כאשר נראה מכל הגדולות אשר נבראו בספרד על שדה חכמת התורה דור אחר דור סבין כלן נוצץ רוח סדעית והגיונית. ואולם עד ימי הגאונים האחרונים אין כל רושם ברור כי היתה חכמה גדולה בתלמוד בארץ הזאת ונאמנה לנו עדות מאחד מחכמי ספרד הגדולים הוא הראב"ד בספר הקבלה אשר אמר כי בזמן רב שרירא גאון לא היו אנשי ספרד בקיאים בדברי רבותינו, אבל נאמין גם מה שאמר שאף על פי כן באותו מעט שהיו יודעים היו עושים מדרש.

בעת ההיא כשבת רב שרירא על כסא הגאונות בפומבדיתא היתה סבה מאת ה' להגדיל ולהאריך התפשטות התלמוד בספרד. כבר שמענו כמה שקרה לארבעה חכמים גדולים שהלכו בספינה ונשבו, ויהי האחד מהם רב משה ובנו רב חנוך ואותם הוליך השליש בעל הספינה עמו לקורטבה, והיה רב משה קורטבה פדום מיד שיביהם. והנה בעת ההיא - בימי רש"י - היה מדרש בקורטבה והוקן היושב ודורש היה רב נתן הרדין, והנה הלך רב משה לבית המדרש וישב לו כפאה אחת ויהי כאשר הציע רב נתן משנתו לפני התלמידים ופרשה במעות קם רב משה ואמר לו כי פרוש במעות ופרש לו הדבר על אמתה. וכשמעו כן אמר לא יאתה לי להיות דין ומורה בחיות פה איש המובן ממני ובקש מקהל קורטבה כי ימנעו לדיון ואף כן עשי ויהי רב משה מיסד ישיבה גדולה בקורטבה, והרביץ תורה למאד והעמיד תלמידים הרבה. כל זאת נעשה בהשתדלות הנשיא חסדאי בן יצחק בן שפרוט, הנשיא הזה „עמד בתור מעלה גדולה לפני המלך עבד אל רחמן בן מחמד עבד אל רחמן והוא שם על לבו להגדיל חכמת ישראל בספרד וען כי עז חפצו לעשות את בני ארצו בלתי תלויים עוד בישיבות בבל, כי עד הזמן ההוא היו צריכים לאנשי בבל לכל דבר קמן וגדול בתוראה ובחכמת התלמוד ואך מפיהם היו חיים בספרד“ (לעיל צד 203). וכן כרצין ובנפש חפצה המך את הישיבה החדשה ופור הון רב להחזיקה ולהאדירה. אכן נתעה מאד אם נחשיב כי מירי בואי בפקודתו הגדיל רב משה לעשות, ומיד היתה ישיבת קורטבה לספרד מה שהיו לה ישיבות בכל לפניו. לא כן הוא, אם נשפוט על כשרון מטישה לפי פרו פניולתיו הגודעית לנו כמה נחשב הוא לעמת גאני בכל בזמנו רב שרירא רב האי ורב שמואל בן חפני. הנה לא נתקיים ממנו לא פירוש ולא חבור ורק מתי מעט תשובות והוראות המובאות במספרים שונים. גם מהמון תלמידיו לא נודעו רק שנים-אנשי שם ומפוארים בחכמה. האחד היה בנו רב חנוך אשר מלא מקומו אחריו. ואמרו עליו כי פרש את כל התלמיד כלשון ערבי (הקדמת המעתיק פיה"מ לרמב"ם ס' נוקין) וגם ממנו נמצאו תשובות ופסקים אחדים נעתיקים בספרים. והשני היה בעל מחלוקתו של רב חנוך הוא רב יוסף בן יצחק בן אבי תר הספרדי גם על שמו נזכרו כמה תשובות בקובצי תשובות הגאונים, וגם הוא חבר פירוש ערבי על הש"ס לבקשת המלך (ס' הקבלה), וחבר סדר עבודה ליום הכפורים בחזיונים ופיוטים אחרים). זה הוא הכל מה שידענו מפעולתם. ועתה אף כי לא נכחיש כי רב משה ובנו רב חנוך ואתם רב יוסף בן אביתר היו עזר מעט להתפשטות חכמת התלמוד בספרד, משיבבי תשובות לא היו, ופלג אלהים מלא מי חכמת התורה אשר

1) רב יוסף היה מקנא ברב חנוך, וחלק עמו על הרבנות. כל ימי חסדאי היה הוא מטיני אחרי מותו נכרה החלוקת. טינתו על ר"ח מפני גדולתו וחכמתו. רוב הקהל היו אחרי ר"ח והחרימו את ר"י. אז בעצת הבליף הלך בגולה. תחלה אל בגאנת אך הרב שם חש לברו ר"ח. והלך אח"כ לבבל אל רב האי גאון וכן היא לא ירצת לקבלו מפני גדו של ר"ח, והלך לדמשק ומת. שם והנה ספרתי כל זה אף שאינו מחליתני להראות כי רב יוסף אף שעה אחת לא היה בפקידת הצבור ויפלא כי בכל זה נתקיימו מטני כמה תשובות על תשובות שטריו צדק שם נמצאו שבע תשובות. ונמצא על שמו כמה תוראות ופסקים בפוסקים. פיוטיו אין להם בעם ונועם וסדר העבודה שלו נדפס בקובץ גאונים קדמונים צד 18 וע"ש צד 87 מה שכתב הר"ר יחיאל מיכל וואקס על אודותיו.

אשר הגדול והתנכר והיה לנהר רחב ימים בארץ הזאת, אך בבבל נוקר ומשם יצאו טימיו הנאמנים. לאט ובנחת הלך דרך אפריקא עד הגיעו לספרד.

תלמיד אחד מגדולי תלמידי רב חנוך, הוא הנגיד רב שמואל בן יוסף בניקטיליה מקורטבה הוא היה האיש אשר עליו נובל לאמר באמת, כי בצדקתו ובהשכלתו ובחקף פעלתו גדלה חכמת ישראל והצלחה ועשתה פרי בספרד, ואך לו הצדקה לפלס הדרך להפישות חכמת התלמוד, להנחיתה למדרגה גדולה ומושכלה עד כי באחרית הימים השיגה מעלה בספרד אשר אין משלה בכל מקומות מושבות היהודים וחכמיהם. כל מעשיי היו לשם החכמה והאמת ועל בן לשם שמים, לא כנשיא חסדאי אשר בהשתדלותו וכמעשיו התעבמו גם מהשנות מדיניות אשר חשב לעשות את בני ארצו בלתי תלויים בישיבות בכל מאז ועד עתה. ויען כי לא היה לו להנגיד רב שמואל פניה אחרת בהשתדלותו כי אם בקשת האמת והתפשטות היה תורת התלמוד בארץ. אף על כן היתה בקשתו ללמוד מכל אדם, וביגיעה רבה יבפור כסף התאסף להשיג כל למודי הגאונים ופירושיהם והוראותיהם, ועשת הווה עם רב האי גאון, וכרת ברית ידידות עם רב נסים ב"ר יעקב בקירואן אשר על ידו קבל רבי תורתו של רב האי גאון ובלי ספק גם של גאונים אחרים). לא כרכ משה ורב חנוך אשר לפי הנראה לא היה להם כל התחברות עם ישיבת בבל כי זה היה תחלת החפץ בייסוד הישיבה בקורטבה להפך ההתחברות ביניהם ובין ישיבת בבל שלא יהיו עוד צריכים לה לכל דבר. רב שמואל נולד בקורטבה והתח מסויבות שונות התנגלו מקראיו ובא לרגאמה ונשא וגבה מאד ויהי משנה למלך מפני חכמתו בלשונות בטבעיות ובמדיניות ובפיהולוסופיא ואין דומה לו בזמנו כמליצה ושרי(2) ושם נסמך לנגיד כי עם החכמות החזוניות חברה בו גם חכמת התורה. רב האי גאון היה טראה לו כבוד החכמה אשר אליה עיניו נשואות ברגש קדש. הוא היה לו כליל חכמת התורה אשר ידיו אחזו גם בכל חכמה יפיפיה (זכרון לראשונים מהרמב"ם ח"א צד 49). באשורו אחזה רגלו וכמדתו שנה חריפות הפלפול ואהב הסדר הנאה בתלמודו (שם צד 100). עדות נאמנה על זה הוא חבורו מברואה התלמוד. המביא הנה, הכולל כללי המשנה והברייתא והתלמוד והכרעת ההלכות ובאר הכנויים העומדים הרגילים בכל אלה וההוראה מי חבום ואיך נתחברו, מסודר יפה בחבור הגיוני ובסגנון מרעי ובשפה ברורה וצחה. ובבחינת הכוננה ועריכתו המדעית אין משלו בכל ספרי קדמוניו בפנה הזאת. לא נאמר כי ברא חדשה דברים אשר לא שערו קדמוניו, כי ברור הרבר כי השתמש במבואי באגרת רב שירא ובסדר הנאים ואמוראים ובהלכות קצובות של בני מערבא אשר בהלכות גדולות. אבל גדולה פעלתו בחבור הענינים ובסדרם כי הם מעשה ידו אמן אמנם במקרה כמה ספרי הקדמונים גם אותי קרהו שבאו מעתיקים עושי מלאכה ה' רמיה (שחהו דבריו הנעומים וקשעו חלק גדול ממנו לא נשאר כמתכנתי כאשר יצא מתחת ידו מחברו). אך בזמנו כעוד היה

היותו

(2) מידות הנגיד אל רב נסים ע"כ בס' הקבלה ושם נאמר כי בת ר"ל היה לרב יוסף בן זבנוד לאשת יחי ר"ג קבל כל תורת רח"ג והגאונים. הנגיד היה לו גם בן אחר ושמו יהודה. וזהו שם כי היא אותו רב יהודה בן הנגיד שהזכיר רח"ג בתשובתו ש"ל פ"ח ח' ובאמרו שם לשואליו. כי יפלא נכס דבר יצאלו לרב יהודה בן הנגיד כי שמו בקרבו וכו' מה נראה כי היה התקרבות בין רח"ג ובין בית הנגיד.

(3) בזמני ה"ל החכם הרבנו שירי הנגיד גם סבא מושבל (הערה ע"כ ש' תרל"ט) ומשירו נראה כי המיד על עצמו כי היה בקי בחכמות הצניות ע"ש בסבא צד VIII. וכבר עוד החכם בעל הסבא כי ר' משה בן עזרא קלע אל השערה במשפטו על שירי הנגיד ואמר, כי מליצת הנגיד מלאים כח וזוף. כי כמדת הכה וחתו אשר לשיריו נבר הנגיד על כל בני דורו המפורסמים וכמת כהם נעלו בבחינת הזאת גם על שירי ר' יהודה הלוי ראש המשוררים.

(4) הראיית על כל זה הטעם במאמרנו מנאות התלמוד והולותיהם בבית תלמיד הוא צד 58 (הקלאת

היותו בשלמותו היה הספר, מבוא לתלמוד באמת ומפלס דרכיו לכל הדורשים. רב שמיאל קבל תורה מרב חנוך ומסרה לתלמידיו. ואולי על הקבלות האלה כוון באמרו לפעמים, "ולי אית מרבנן" (עי' שו"ת שערי תשובה עם. איי. הוים סי' קט"ז ק"ח ק"ט). או כותב, "אמר חד מרבנן" (ס' האשכול ח"ב צד 52) כי קרוב הדבר שאילו היתה קבלה מהגאונים לא היה אומר חד מרבנן. הנגיד חבר גם ספר פסקי הלכות וקראי "הלכתא גברתא" ובמה פוסקים גדולים הביאוהו פעם בשמו ופעם הביאו רק שכן וכן כתב או אמר הנגיד בלי הזכרת שם הספר אבל בלי ספק שהכל הוא מספרו הלכתא גברתא. גורל זה הספר עוד חורע מגורל מבואו כי מזה הספר לא נשארו לנו רק שיורים אחרים אמנם גם מאלה השו"רים נכיר ענינו ותכונתו. לפי הנראה מהם ענינו הוא כשמו: קובץ הלכות פרושות בכל דיני ישראל הנוהגים בזמן הזה בין בדיני איסור והיתר בין בדיני ממון. ותכונתו: שהיה סדור על סדר המסכתות והיה כולל גם תשובות מהגאונים ופסקים חדשים שהוציא מסברתו ומשיקול דעתו¹. והנה סופרי דברי ימינו הקדמונים יחשבו את רב שמיאל הנגיד ראש וראשין בדור הרבנים אשר בא אחר פרק זמן הגאונים. ובספרד באמת כן היה. הן אמנם שכבר לפניו הוחל לפשט התלמוד בספרד על ידי רב משה ובנו רב חנוך, אבל זאת רק להנגיד הובית והצדק להשתדל בהתפשטותו ביהודים שלמות להיות שעל ידו נפוצו בספרד העתקות מספרי הישיבה שבבבל מפרושי הגאונים וחבוריהם ותשובותיהם (ס' הקבלה).²

את האיש הזה ואת שיחו, פעולותיו אשר פעל בקפדנות והנחונות אשר נצח את שונאיו וישנאי מלאו הלא הם כתובים בשריו. אמנם משה המעללים אשר עמסה עליו פקודת המלך על המניעה מלמלאות חקי נגידותו לחרבין תורה בארצו לתמוך מהוננו את לימודיה הקטנים עם הגדולים, וחלק בהם כל הספרים הדרושים להם בתלמוד הירושם, ולא בארצו לבד כי אם גם במקומות רחוקים עשה טובות עם ישראל ועד ישיבות בכל וארץ הקדושה והמערב חסדו וטובו הניעו, ויהי אוהב דבק מאח אל כל אנשי החכמה אשר ירשיה באמת, בפנים וזעפות ראה אם קמו רוגנים בין החכמים המחזיקים במחלוקת אשר דרכיהם בדרישתם לא היו דרכי נועם ונתבותיהם לא היו שלום. הנה בימיו עמד המרדקך ר' יונה בן גנאח וחשיג על ספרי ר' יהודה תיוג שהיה רבו וגלה שגוונותו ויטחיתו, ויהי הדבר הע בעיני הנגיד על אשר מלאו לבו לדבר ברבו, והתאמץ להשיב על השגותיו והקדמת הפרחין). כל אלה המדות הנכבדות בתורה ובחכמה, במליצה ובשר, בענוה, ובאהבת האמת והשלום, ובאהבת החסד לאמתו, ובהצנע: לכת עם החכמים, היו לראשו עטרת הפארת, ובהן נשא וגבה מאד על הנשיא חסדאי אשר בורר שלפניו הוא הנשיא חסדאי התנשא לאמר אני אטע חכמת התורה בספרד ולא נחיה צריכים עוד לישיבת בבבל, ולא עלתה בידו כי חסרו לו כל אלה המדות. אמנם הנגיד אשר המדות האלה כצנה עטרוהו, הוא היה האיש אשר

עלתה

שם בדברי באריות על המבוא הזה ואין צורך לטענת הדברים עוד הפעם. רק על זאת נצטרך שיהיה לנו שם מתוך מבואו כי הוא היה הראשון אשר שם בדרשי החכמים שבתלמוד רק אסכתא. וכן הראינו לדעת כי הוא היה הראשון אשר הולך בניגון כחובת התלמוד בזמנים הקדמונים עוד הלאה מרב שרירא נאין באגרתו. כי רב שרירא לא אמר רק שרבו כתב את המשינה אבל אם גם בזמן לפניו היו מתבנים החכמים לצעצעים בדרים שבע"פ אין לחכות במדור מדורו רש"ג אבל מרבנו הנגיד במבוא נראה "שכבר לפני רבו כל אלה ואחר העתים ק לעצמו מה שלמד בין דבר שהוא הלכה בין דבר שאינו הלכה.

3) גדולו הפוסקים הראשונים הנחיקו כמה הלכות ופרושים מהלכות הנגיד לפעמים הזכיר שם הספר הלכתא גברתא" לפעמים בלי הזכרת שמו. הרו"ח גיאת בהלכותיו מוכיח בדברי הנגיד בקצת מקומות עי' הל' קדוש צד ב' ועד ס'. ובס' האשכול הל' ס"ח עמוד 77 ובכ"מ יבטל המאור כתובות פ"ב ועם ס"ד ופ"ה. ועי' בגלגלית ה' לתרמ"ג ביק פ"ב שאמר וכן כתוב בהלכתא גברתא כ"פ אלו נזרות שנית נראה שחית ספרי מסודר על סדר המסכתות, ומכאן גם נגזרתיק יוסף ובר' ובכ"מ דור"ח ח"ד.

עלתה בידו להשיג החפץ הנשגב להטעי התורה בספרד להגדילה בארץ ולהאדירה וכבר בדור שאחריו נשבה בה רוח חדשה. או קמו חכמים גדולים בחכמת התלמוד וחכרי ספרים וחשובים בהלכה ורוכס בקביעות הדינים וההלכות היוצאים מן התלמוד ועל פי מה שתורו הגאונים ונראה כי מעת אשר הביא רב שמואל הנגיד את כל מעשי ידי הגאונים לארץ והפיצם בין החכמים היו תורות הגאונים לחק כמו התלמוד עצמו, והיו החולדות היוצאות מן התלמוד עם מה שקבעו הגאונים אחת, ומחבור כל אלה עשו טפרי וינים אשר יהיו המנהיגים בחייהם הדתיים; ובהיות שמאלה החכמים רובם היו למגורים בחכמת הלשון ובחכמות אחרות, ובקייאם כסגנון המדעים ובדרך הגיונם ומדורם על כן גם כחבוריהם שמו סדור מדעי כאשר נראה זה בכל ספרי הספרדים שחברו מן הזמן הזה והלאה ונשארו לנו בשלמותם. אחד מיוחד בחכמי הדור הזה היה רבנו יצחק בן יהודה אבן גאון. עליו אמרו כי היה מגדולי אלסאנה אוהב תורה ודורש חכמה ויפיון גדול וידוע בחכמת זינות והעמיד תלמידים גדולים (מ' הקבלה). הנגיד היה אוהבו מכבדו ונראה כי היה תלמיד הנגיד ועל כל פנים קבל ממנו קבלותיו. שכן מצאנו שרומם על מה שקבל מהנגיד קבלה שהיתה לו מרב חוץ רבו (סור א"ח סי' תקצ"א). יש לנו ממנו ספר הלכות אשר מוציאו לאור קדא בשם סאה שעריים גם שערי שמחה והוא קובץ הלכות ודינים וגדולי הפוסקים העתיקי ממני הרבה). כל קבוצות ההלכות והפסקים אשר נתיסדו בספרד גדוות ההם רוח אחת וגם דרך אחד להן שקבצו והביאו בחוברת אחת כל הפסקים שבתלמוד המוסכמית לפי מסקנתו בצרוף אליהם דעות הגאונים ופירושיהם ודקדוקיהם והלכותיהם אבל לא היו סגנוניהן שוים. הסגנון אשר לו רבנו יצחק גאות לא דעה לפי סדר התלמוד כי אם חלקי לפי הלכות מיוחדות בדיני ישראל וככל אחת ואחת וקבצו יחד כל עניניה ותנאיה מכל מקומות המצאם בתלמוד ובדברי הגאונים. בענינו נראה שהיה רומה להלכתא גברתא של רבו הנגיד ואך גברל בזה שהלכות הנגיד היו על סדר המסכתות, לא כן הלכותיו של רבי' צ' גיאת כמו ישאנו רואים נחוץ הגדפסות.

מלבד ספרו הזה נתיחסו להרי"ץ גיאת עוד חבורים, בעל ספר העמוד מוכיר ביאנו ספר הנר ולא נמצא זכרו במקום אחר גם לא ידענו מה טיבו? והרמב"ם מביא ממנו פירושים למשנה (תשו' הרמב"ם ד' לייפיציג סי' כ"ב) ורבנו אברהם בנו (ומלחמוהו ה') אמר כי עשה גם פירוש על התלמוד, ועוד חבורים אחרים והרבה פיוטים ושירי לשון הקדש). יתר על חכמתו בתורה היה מפואר מאד בחכמת הפהילוסופי. אכן לא התחה חכמת הפהילוסופי אף כפסע מדרך התלמודיים והגאונים וחפש כל מנהגיהם והאמין בכל מה שהאמינו הם ומצאנו בהלכותיו קצת דברים אף שהם מתנזרים והאמונה בהם רחוקה וזרה וקבעם הלכה יען שתולדתם מן הגאונים⁽⁶⁾. ימנו היו ימי בכורי החכמות בספרד וחכמת השיר הניעה עד מרום קצה אך זה לא עצר בעדם לעשות גדולות בחכמת התלמוד ולהשתדל בכל מעויו כחם להגדיל ולהאדיר חכמת

(6) הרב המפורסם והבית תרין בתקופתו הראה רבים מהפוסקים הראשונים שהשתמשו בהלכותיו ועוד יש לחוסף על המנינים שם. בספר ההלכות הנדפסות הן יוד אבל לפי מה שהעתיקו ממנו הפוסקים נראה שחבר הספר גם על הלכות אחרות כמו ה' ברכות, תפלה, ערובין, שוטא, חלה. כן כתב המפרש בהקדמה שם.

(7) נתיאן ג נתקיים הרבה פויטים במחזור טריפולי ולא מצאתי כם זאת הנעימות והיופי ועו הרעיון אשר נמצא בתלמודו רמב"ע ועי' גרעץ ח"ו 71 ועי' בפנים מה שפרשנו הרב.

(8) עי' ה' הבדלה עמוד ס"ו ההשבעת גלות דפרא שר של שבחא בשם יצחק קדישא בשם אריסט אריסט (כ"ה שתיא טר"ע נאמן ותיא בסדרו תוספת לשמוע דברים הללו כפי הפהילוסוף אכן גיאת.

חכמת ההלכה בארץ לפשט התלמוד וכל התורות שהן מורשה לנו מן הגאונים. כבר הראנו לדעת כי רי"ג היה אוהב ואהוב לר"ש הנגיד ובלי ספק גם תלמידו. בהלכה אולי השיג התלמיד את רבו במעלה אבל בחכמת הלשון והשיר מרחק רב ביניהם. הנגיד היה פייטן כמכוע ואבן גיאת היה רק מפייט פיוטים זה המשפט יצא לנו על פי הערכתנו את פיוטיו הנודעים לנו (כמחזור טרופולי) עם פיוטיו הנגיד. אבל נגד זה מעיד עליו תלמידו ר' משה בן עזרא המשורר המפואר, כי כמעט גברה ידו במלאכת השיר על הנגיד וגם על ר' שלמה בן גבירול בן הזמן ההוא גם בכח ועז הרעיונות גם בצחות הלשון⁹, אין זאת כי אם באמרנו שאין לשפוט מפיוטיו, אשר אולי בעצב יראשינה לא עשם רק לצורך התפלה בבית הכנסת, על שיריו ומליצותיו האחרים. תלמידו ר"מ בן עזרא הזה גם הוא הודיענו כי הרבה ספרים בתורה ובחכמת הלשון החל לחבר אבל לא כלה מעשהו כי הבהילו המות בשנת ד"א התמ"ט. מן הנודעים בעת ההיא בחכמת התלמוד ובחבור ספרים בהלכה היה רבי יצחק בן ברוך בן אלבא ל"א מקורטבה. גם הוא היה אוהב מהנגיד ורב יהוסף בנו אשר בעבורו חבר מחברת בסוד העבור. גם חבר ספר קופת הרוכלים והוא פירוש מהלכות הקשות שבתלמוד אבל לא השלימו. והיה נבדל בזה משאר מחברים שבדורו תחת אשר הם שמו מנמחם לחבר קובצי הלכות השתדל הוא לעשות בבקרה התלמוד ובפירושו. ונראה מאד כי הסכה לזאת היא יען כי רבו אשר רוב תורתו ממנו היה צרפתי, הוא רב פריגורס אשר בא מצרפת לקורטובה והוא השיאו לדרך הצרפתים בתלמוד תורתם. עוד היה מפואר בדור ההוא הרב רבי יצחק בן ראובן אלברצלוני בעל האזהרות כמנהג בני מערב, הוא החזיר ספר מקח וממכר לרב האי גאון מן הערבי לעברית לטובת אנשי אדום שאינם מכירים בלשון ערבית, ויהי אז בן ל"ה שנה (ד"א תתל"ה) בן כתב הוא עצמו בפתחת העתקתו. עוד חבר פירוש לקצת פרקים ממסכת כתובות חוץ מאלה לא נזכר שום חבר על שמו¹⁰.

יאמת הדבר כי כבר מזה המעט אשר רכרנו עד כה על דבר התפשטות חכמת התלמוד בספרד במשך שני דורות, ראינו כמה הנדילו לעשית להאדיר תורת התלמוד ולתמוך השתלשלות התורה שבעל פה בארץ אשר עוד בימי רב שרירא גאון נאמר עליה שלא היו יושביה בקיאים בדברי רבותינו, אמנם בכל זאת הזכות והצדקה להביא תורת התלמוד עד מרום קצה בספרד לשובב נתיבותיה ולהביא בה סדרים ליסד יסודות מתמידים וקיימים לדור אחרון היו שלשה חכמים אשר אין ערוך אליהם בכל חכמי ספרד: הרב רבנו יצחק אלפסי, ותלמידו הרב רבנו יוסף אבן מיגש, ותלמיד תלמידו הרב רבנו משה בן מיימון.

רבנו יצחק בן יעקב היה מערבי ממולדתו מעיר פאס אשר במערב. שנת לידתו היתה סביב לשנת ד"א תשע"ג, ולפי זה כבר היה כא באנשים בזמן הגאונים האחרונים רב האי ורב שמואל בן חפני. הוא היה תלמיד מובהק לרבנו חננאל, ומצאנו שהיה שואלים אותו לפעמים על דבר הלכה ופירוש מה אמר ר"ה כדבר זה ומשיב להם קבלתו (ס' האשכול ה' נ"י עמוד 33) ויחי רבנו יצחק כארץ מולדתו רוב שנותיו

(9) החכם ר"מ ש"ש בקאמאלאג שלו העתיק מתוך ספרו הערבי של רמב"ע שבכ"ו אקספארד הנקרא אל מהצדא ואל מדברא דברי רמב"ע על אידת מעלת רבו ריא"ג במליצת ושיר ומבואי הרב המפריש ס' החלכות בהקדמתו ע"ש.

(10) אין לתהולפו עם ר' יצחק בן ראובן בעל שערי שבעות שהיה פאחר לאלברצלוני ומת"ם בתנ"י סימוני לספר משפטים ס' ס"א ונ"ח (מביאו בעל שה"ג) קבל שהיה בן בני של חר"ף. ואני מצאתי בשער השני שבבוא את האלפיו ול ולא כתב עליו שהיה זקנו. ושם הבוא גם שיבת רבינו גרשון בענין דפיד שבעה ימיו בלי ספק על איתת התיבת שהנבא בתנ"י שבעות (מא' ד"ה ולפי' וכתבת מידתי שם פ"ד. (ד"ר ה"ה)

שונתיו. ויהי בשנת תתמ"ח והוא בן שבעים וחמש שנים קמו עליו מלשנים והלשינותו לנלכות והוכרח לעזוב ארץ מולדתו וילך לו ארצה ספרד עד קרטבה וישב שם ימים לא כבירים ויעתק משם אהלו וילך לאליסנה ושם היה עד יום מותו. האיש הזה עמד לנו עמי בחכמת ההלכה ועד דור אחרון היתה תורתו היסוד לכל מורי ישראל הבאים אחריו. כבר לפני זמנו ככל דור ודור מדורות הגאונים והרבנים עמדו חכמים ועשו ספרו הלכות, אבל אין גם אחד מכל ספרי ההלכות אשר עשו קדמוניו אשר ידמה לספר ההלכות אשר הכיר רבנו יצחק אלפסי בתועלותיו. בעלי הלכות ישרדמי לו הכיאו בהלכותיהם דינים וענינים מכל מה ששמעו או ראו מן הגאונים או הרבנים משפטים כל ידעים בעלי הגמרא ומנהגים אשר לא ישערום הראשונים וקבעו הכל לחק ולהלכה, ועוד זאת כל הקוראים ומעינים בספריהם לא ימצאו לחוב די מבוקשים בלתי אם אל הגמרא עיניהם. כנגד זה הלכות האלפסי לפי הרוב כוללות הדינים הקבועים כנגמרא בלשונה ובסגנונה ובסדרה וחבר בהן יחדו כל מה שהוא כנגמרא הלכה כהשמטת כל ההוויות והדברים אשר אין להם דבר עם ההלכה וכל הקורא ומעיין בהן יש לו לפניו המצית התלמוד עד שבלערן אין לו צורך לעיין כנגמרא כלל. והמצינו אשר כנו האחרונים את הלכות הר"ף התמיד קטן. ונראים הדברים כי יש מן הפוסקים הנאיזורים בכתבם ספרי פסקיהם היה רוב שמושם רק בהלכות הר"ף ובחרו בקצירו מנחתיו יותר נאות לחצצם ולהכליתם מאריכות הגמרא. בדרך כלל היו פסקי ר"ח רבי לו לעינים כי גם ספרו של ר"ח אינו אלא פסקי הלכות על סדר הש"ס (תולדות ר"ח ררש"ל רפ"ט). אמנם ר"ח שם לבו יותר אל הפירושים והשיטת מה שהוא פשוט כנגמרא ואינו צריך פירוש, ועל כן מצד הזה לא היה ספרו בתכלית השלמות. לא בן הר"ף הוא העתיק כל מה שהוא הלכה בתלמוד בשלמות ובלשון התלמוד ממש עד שהוראה בו יחשוב שיש לפניו התלמוד עצמו.

גם בבחינת התלמוד הירושלמי היה מנהג רבו בידו. שבכל מקום הביא בהלכותיו דעת הירושלמי וסמך עליו. רק במקום שיש בתלמוד בכלי הפיכו סומך על הכלי. ואף אם הכלי מוקל והירושלמי מחמיר סמך על הכלי כי אמר שהכלי הוא כהרא נגד הירושלמי וחשב שבעלי הכלי היו בקיאים כנגמרא הירושלמית ואילו היה ידוע גם שהחלפת הירושלמי אינה הלכה לא היו מתירים את הדבר (אלפסי סוף עריכות). אמנם לא על נקלה דחה את הירושלמי אך השתדל להעמיד דבריו ולפשרו עם הכלי אף במקום שבהשקפה ראשונה נראית הסתירה מבוזרת (ע' ריש פ"א מנחתיו). ומהיות יקרים לו דברי הירושלמי אף על כן סתר לפעמים על פיהם שיטת גדולי הגאונים. וגדולה מזו מצאנו בהלכותיו שלא היה לו משוא פנים אל הגאונים במקום שלפי סברתו ושקול דעתו אין מעמד לדבריהם⁽¹⁾. ולא לבד שלא נשא פנים לגאונים כי אם מלאו לבו גם כן לסור מאחרי פירושי התלמוד ולא סמך לפעמים על

תירוץ

(1) לערך רבנו דברי הגאונים בפסקים ותשובות העתקתי מן נספח יחיד עם שהעתיק היא חזק מאי אשר קראו תמיד בלשון סתם, ובחרבה מקומות חילק על הגאונים וארמנו על קצתם. ע"י בר"ף הל' ספלין וחזונה בח"ג ביה מלחא שיתנא, אך אינו יודע אם בנתנו טעות הסתרה או טעות (ספר). ובפסקים פ"ב וסוגיא רמשה אלפסי. ובבבבית פ"ו שהחילק על רב יהודאי נאמן. ובשבבבית פ"ו בבנין דברים העשוק לראשית ולהשקיר נתב אלו דברי נאמן והוא שנתה. וכן מצאנו בפ"ב. ומצאנו שתיא שפירשים ביטס רבתיא וחזק עליוס כמא פעמים ע"י ה' ציצית וחזקן לכיצת רבתיא דאשרי חזקן דבנא וכו' ולא דייקו בשטתא. שנת פ"ג אשכנחא לכיצת רבתיא פ"ו דלאו השבא הוא. יעוד בפ"ב. דברי ר"ח רבו טבוא לפריקים בהלכותיו ע"י ג"מ בפ"ד וכו' פ"ו ובבבבית בעל קהודי. ולפעמים חילק עליו ע"י שנת בפ"ב. וע"י סנהדרין פ"ג בבנין עדות קרובים רמק"ד על גאון וראיתי מן הירושלמי. וראיתי בקהודי שנתם שבבבית מקומות כשאמר הר"ף ומפישו לה וכן סנהדרין על ר"ח וגי'ש בהגהות הר"ד דוד קאספסל בד' ברלין תר"ז ויש להוסיף שם באסרו וחזקן לכנותה וקרומה כוון לפעמים על ר"ח ומבואר בן בר"ן בשטתא דבנות. והתברר מבואר בפ"ב לפעמים כפי' ל"ה שונתיו לאורם שהרבה דברים שהביא הר"ף ביטס רבתיא סתם נמצאים בפ"י ר"ח. (ד"ר ה"ד)

תירוץ הגמרא בעת שנראה לו התירוץ הוא דוחק והחוק מסבירתו, ומצאנו בהלכותיו שבמה דברים אשר נשנו בגמרא השמיט הר"ף מספרו וזוהו יש לשפוט מפני שלפי שקול דעתו לא יכול להסכים עליהם חסם מהלכה⁽¹²⁾,

דרך רבנו יצחק להכניס תוך תלמודו ביאורי מלות בלשון ישמעאל או ערבי, ופירושי דבורים וענינים, אשר רובם דומים במיש לפירושי רבנו חננאל. וכן נמצא בהלכותיו כמה כללי הלכה בגמרא אשר גם הם היו קבלה בידו מרבנו ר"ח שקבל מן הגאונים. ומעמיד גם כללים מסבירת עיניו כמו בענין ר"מ ור"ח הלכה כר"ח אמר ימסות ברא לן דהני מלי היכי דפליג בהדיא אבל היכי דדברי ר"מ סתם אין הלכה כר"ח (שבת פ"ז פי"ב). במספר גדול מן המקומות בהלכותיו נראה כי הוא מפלפל בדברי הגמרא בבקרת אמיתות⁽¹³⁾ נמצא מכל זה כי יותר מכל ספרי הלכות מקדמוניו התאחדו בהלכות האלפסי כל מיני הדרישה בתלמוד שהם קבוצת הפסקים, הפירושי, הבקרת, ויסודת הכללים. ואולם בכל אלה רק חברתו הפנימית היתה מנהיגו לבלתי לבת אחרי ההרגל בדעות, ורק עליה סמך בהלכותיו בלי כל טשוא פנים. מרת הואת נוצצת לעינינו גם מתוך ההשוואה אשר נתחסו לו. בכל השוואותיו חותך הדין מתוך סברת עצמו ומשקל דעתו גם במקום שדברי הגאונים עומדים נגדו. יש מן האחרונים שהחילו ספק בהשמות הנקראות על שם רבנו יצחק אלפסי, אם הן כלן נמנו (עי' יד מלאכי כללי הר"ף). ואמנם אם נשים לב על תבניתן וסגנון ויושר כבירתן נמצא כי אב אחד הולידן וכלן ראיית להר"ף, והמשכילים יבינו כי מספר מה מהן היה עיקרן כתוב בלשון ערבי ונעתקן ללשון הקדש, ובקצת מתשובותיו (תמים דעים סי' רכ"א) נודע לנו ברור כי בתכן בלשון ערבי ותהווין החכם אברהם הלוי בקרט ללשון הקדש, אבל הדרך ההולך בהן אחד הוא בכלן. ובאמת גם הממילים ספק באמתת יחיסן אלו לא היה להם סבה מוכרחת על זה רק שפשו כן מפני שמצאו בהן הכרעות אשר הן נגד המקובל מן הגאונים או גם אשר לפעמים אין מהאמות עם התלמוד, אמנם כבר ראינו כי רבנו יצחק היה רחב לב בחקירתו ולא נשא פנים לכל זאת רק הלך אחרי האמת לפי דעו וזוהו מבלי כל טשוא פנים.

רבנו יצחק אלפסי לא הודיע לנו הסבה אשר הניעתהו לחבר הלכותיו על הדרך הזה לבלתי לבת אחרי החכמים שקדמוהו בקבוצת הלכותיהם ויבחר לו לעשות קצור מן התלמוד לרוב. בכתבו ובלשינו ולחבר על האפן הזה כל דיני ישראל הנהיגים בזמן הזה. אבל נוכל לשער סברתו מתוך מה שספר הגדול שבתלמודיו הוא רבנו יוסף אבן מיגאש ממצב זמנו בענין ההוראה. הוא מעיד על המורים בזמנו שאין מי שיהיה ראוי להורות מעין ההלכה ומחוקק עיונם בתלמוד ועל כן טוב שיסמכו המורים על תשובות

(12) עי' על זה מה בספרי זה הל' נד' 23, 226, 227, 228 ומצאנו הכל סבור ראיות.

(13) אין צורך להביא הרבה דוגמאות על זה כי ספרי הלכות ביר"ל אדם והדוגמאות מובנות לפניו אך אע"פ על קצת היותו האריות אשר מהן יראה המעיין כמה רב גוברות. על שבת פ"ב פי"א א' בענין סתומת פירות. ומבמות רפ"ק בשבתא דלילת שבתא כי פירושי הקדמונים בענין הל' קרבנות ופרש פי' עמוק מאד. ויש ס"פ בדניו איסור כולו וכו'. בתבנית ס"פ האשה שפילת פי' השטנה הא' דפרקין. שם פי' כשמערה דמי שחיה נישו ג' נשים ופי' פירושי טריות בטיטנה ובגמרא אשר לקבאי לא סלקא לחין כל עיקר עיני עם שהיא עצמו אמר שהיא פירושי פילתא ופלו נהרין דלית בהין ספקא ואיתו דינא דקיששא ותלבת לפנים ופי' לה בלשון ערבי בסוף הטבתא ונעוד שם בעובדא האמת דרבי ב"ה תאז ביום אחד שפי' גם עיקרת פרוש היתה ובלשון ערבי בסוף הטבתא. ועוד שבונית פי' בשטתה הדברים העשין להשאל ולהשמד ועוד עם בשטתה דהנוטע על א"ש עם הפי' הווא כרב בסוף הטבתא בלשון ערבי כתיצאת האלפסי שלנו לא מצאתי הפירושים בסוף הטבתא בלשון ערבי שרפו עליהם הר"ף. אינם דעו שהפי' שבסוף האשה שפילו מולו הוא לאחר מן החכמים שכתבו נהבירו והשמיטו המנהיגים מה שהשיב עליו הר"ף בלי ערבי ונמצא בתמים דעים סי' ה' מ' בשלמות נעתק מן הערבי. גם הפי' על המשנה דמי שחיה נישו נמצא שם סי' ר"ב בהעקק מן הערבי. וגם הפי' בעובדא האמת דרבי ב"ה תאז בהעקק שם סי' ה' ה' (יוד' ה')

תשובה הגאונים והלכות פסוקות וקצרות מלהורות מתוך התלמוד (שו"ת הר"י אבן מיגאש סי' קי"ד). אמנם זה התלמיד שכח שאם יהיה זה למנהג כולל אפשר שתשכח תורת התלמוד כלה ויגיעו הדברים לידי מרת אותם התלמידים שבימי רב פלטימי נאון שהיו רוב העם מטים אחרי הלכות קטועות ומאנו לעסוק בלמוד הגמרא. ועל כן נראה שבעבור זה בחר האלפסי דרך חדשה בקיבוץ הלכותיו וקצר את התלמוד והורה למבין עם תלמיד תוצאות ההלכה מן הגמרא. ובצדק אמר על הלכותיו רבנו משה בן מיימון, אחרי שהוכרז חבורי הגאונים ופירושיהם והלכותיהם: וההלכות אשר עשה הרב הגדול רבנו יצחק ז"ל הספיקו בעד כל החכורים ההם. ואמנם מי יודע אם לא ההתחדשות הזאת אשר הרש הר"ף אם לא היא היתה הסבה שאחדים מחכמי ספרד הגדולים בזמנו היו לו למנגדים. אמרו עליהם על רבנו יצחק בן ברוך בן אלבאליא ורבנו יצחק אבן גיאת שהיתה מחלקת בינם ובין רבנו יצחק אלפסי (ב' הקבלה). לא הוגד לנו מה טיבה של המחלקת אשר היתה ביניהם אם מחלקת קנאת איש מרעהו או אם מחלקת מדעי. ולא מצאנו בכל כתבי הר"ף שזוכר את הר"א ג' רק בתשובה אחת שהשואל יזכירו והר"ף בתשובתו חולק עליו (השיבות הרמב"ם סי' ר"א), וכן מצאנוהו במקום אחד חולק על רבנו יצחק ב"ר ברוך (שו"ת הר"ף סי' קל"ח) וכן להפך מצאנו שר"י ב"ב כתב השגה ארוכה על פסק אחד מן הר"י אלפסי (תמים דעים סימן רב"ד) אבל בעבור זה לא יאות לאמר שהיתה מחלקת ביניהם ובלי ספק האומרים שהיתה ביניהם מחלקת לא כווננו רק על מחלקת מקנאה או משנאה ומסכה לא ידענו לא הגידו טיבה וחכונתה ויונינה. אמנם יוחר מבדין התעוררו בדורות אחריו אנשים חכמים ויודעים גדולים חקרי לב לדבר משפטים עם הלכותיו, ועשו השגות כמעט על רוב החלטותיו. הן אמנם כי בספרד קבלו הלכותיו כדברים היוצאים מפי הגבורה, ולא מצאנו אף אחד מחכמי ספרד אשר מלאו לבו להליק עליו, ורבנו משה בן מיימון אמר עליו: ואין הפיסה עליו בהם אלא בהלכות מינימות לא יגיעו עד עשר בשום פנים (הקדמה לפי' המשנה), אבל הגיעו אלינו השגות מתכמי פרביניצה. הראשון אשר השיג עליו היה אחד מגדולי תלמידיו הוא רבנו אפרים, אך אין בידינו מהשגותיו רק מעט מוער¹⁴). אמנם בדור אחר קם אדם גדול בתורת התלמוד ובחכמה ועשה השגות על מספר גדול מהלכות הר"ף האיש הזה היה הרב רבנו זרחיה ב"ר יצחק מליניל הלוי¹⁵) וקרא השגותיו ספר המאור ואומר: לזאת מאור

שמו

14) מרבנו אפרים תלמיד הר"ף לא ידענו ארצו ומולדתו ונתחלק אצל רוב המחקרים עם רבנו אפרים ב"ר יצחק מריגניספורג. ודבר פשוט הוא שר"א תלמיד הר"ף קדמו לו הרבה שר"א מר"ב היות בימי ר'ת ור"ת קישיש בבני כמו שנראה משמו' ר"ת אליו ב' הישר ע"י בתולדות ר"ת ע"י בב"א שנה ג'. השגות ר' אפרים שכתמים דעים סי' ס"ח הם מר"א תלמיד הר"ף וקראו שם מרן, וכן רבנו אפרים חתובה באשכול ובכבל המאיר בכמה מקומות הוא הוא. גם ר' אפרים חתובה בקצת מקומות בשו"ת הרמב"ם נראה שאינו ר' אפרים תלמיד הר"ף, ומצאתי ב' האשכול ח"ב עמוד 28 שר"א הוסיף דברים מהלכות הר"ף.

15) רוב כתבי הדורות אומרים שחבר הר"ח את המאור ד"א תתקן וזה בדור אחרי מות הר"ף אבל כבר הראה הר"י יצחק רייפנברג. ודבר פשוט הוא שגם לפני זה נתחיל לכתוב השגותיו וראינו בן המאור בענין ה"א ע"י בתולדות ר"ת שלו תערת 3 (פראש תרי"ג). שם נראה שבשבת חישנותו על ע"ז עבר ע"כ לפני שנת תתק"ז ובל"ס כתב ספרו על הסדר ונתחיל החלק ח' שתיא מדר גזקין בב"א ועברו קצת שנים עד בואו למס' ע"ז מזה נוכל לשיער שבשנא' ופי' הר"ף כבר היה בעולם. רבו המובתק היה ר' משה בן יוסף כתיב בספרו ספ"ג. והוא היה בנרבנות וכן מבוואר בכלבו סי' כ' וע"י תולדות תי"ל תערת 39 ואין זה אותו ר' בכ"י הגורב בשו"ת הרמב"ם כשאלה להר"י מינא כי זה היה במולמילא ענין כל תורת השגות וברקת ספרים ב' המאור ס' העבא הרנדפס בת"ד הם השגות על האלפסי ויש לו גם השגות על ס' בעל הנפש להראב"ד ונראה כי אלה ההשגות נקב בשם ס' ע' ה' מ' ל' ק' ו' הוכיחו בכאור ס' ב' רש"ימות. וחבר גם קונטרס דברי ריבה וזכירו במאור ב"ם פי' וב"ב פ"ג, ונתקן מתיכו פלפול אחד באסיפת וקנים ב"ם פי' ע"א וע"י בתולדות ר"ת הנ"ל שרמו בתערת ס' על המאור פ"א וע"י ופי' דהליקן שמוכר ספרו על ה' שחיטת ובריקות ורמו על מה שהביא נבדור ר"א ב"ב בית ד' ש"ג ס' פתחי נדה ושהבר גם פי' על ס' קנים וימיא ור"א ס' כסידוש לפסקתה זו פ"ב לפי ורבנו די בזה ויתר דבריו וימי ע"י בתולדות ר"ת לר"י רייפנברג. (ד"ל ד"ד)

שמו קרא לאות בעבור הזכיר שמו ושם עירו (פתיחת הספר). המשיג הזה כבר מנעוריו שם על לבו, לרקדק על הלכות הרב לצרוף ולבחון אותן (שם בהקדמה) והיה זה ענינו לענות בו עד ימי זקנתו. והשני אשר גם הוא עשה השנות רבות על הלכותיו היה הרב רבנו אברהם בן רוד מפשקידו חברו של הר"ה. הוא השיב על השנות רז"ה ועשה השנות חדשות מדעתו (עי' תמים דעים סי' רכ"ז - רל"ח) והיו שניהם מתלמידי רבנו משלם אשר הראב"ד כתב לפניו ספר איסור והיתר¹⁶). ואמנם לא יעלה על הדעת לאמר כי מרציתם להוציא שם רע על ההלכות ולהראות מימיהן כי יראו פן בגללן ישתבח התלמיד מישראל; זאת לא זאת הלא שניהם בחדרת קדש הביטו אל רבנו יצחק ויגשאוהו ויגדילוהו למעלה ראש על כל גדולי ישראל מומן חתימת התלמוד ואלה הם דברי רז"ה: ואינו צריך להאריך בגדולתו וחכמתו כי היא גלויה... וכנפי צדקותיו בחבור הלכותיו פרושות על דורותיו ועל כל הדורות הבאים אחריו כי לא נעשה תבור יפה כמותו בתלמוד מאחרי סתימתו. ועשה מה שעשה רק „לכבודו ולפארו ולקדשו ולטהרו ולהלבינו ולבררו כפי כחו“. וגם הראב"ד אף כי היה איש כביר כח ועז במדבריו מבלי שאת פנים לכל אדם, בכל זאת משפיל נפשו לעת רבנו יצחק ומתנצל על אשר משיג עליו ואומר: כי היה לי לעצמי עיני ולמגור דלתי פי וללכת אחריי אל הימין ואל השמאל אבל כי הוא מלאכת שמים... על כן לא נמנעתי מחפש אחריו כאשר תשיג ידי פעם לטור ופעם לחוק אעפ"י שאיני יכול לטור, וגם הוא אינו רק כי השם הפץ למען צדקו יגדיל תורה ויאדיר. ובמקום אחר הוא אומר אני סומך על דברי הרב אפילו אומר על ימין שהוא שמאל. ואמת הדבר כי ספר הלכות האלפסי היה למנהיג בהוראה בכל הארצות וכל מורי הלכה הלכו לאורו, ודי לנו בהזכירנו מה שאמר עליו אחד מראשי חכמי צרפת הוא רבנו יצחק הזקן: שילאה כל אדם לחבר חבור כמהו לזל ששכינה שורה עליו (קה"ד מהקדמת צדה לדרך ובשה"ג).

כל בעלי הלכה בזמנו ואחר זמנו דור אחר דור עד הדורות האחרונים תמכו בספר יסודותיהם ואך למותר יהיה לפרט פה מי ומי מן החכמים המזכירים אותו כי מי לא יזכירנו. מגודל החבה אשר חבבוהו כל חכמי ישראל פרושוהו ובאורו רבים מהם (שה"ג ערך רי"ף). ואמנם הראשון אשר נודע לנו ממנו פירוש על מסכת שלמה הוא רבנו יהונתן שפירש מסכת ערובין. ואמרו שפירש גם מסכות אחרות (שה"ג ע' יהונתן) והוא בלי ספק רבנו יהונתן בן רוד הכהן אשר יש לנו ממנו כמה פסקים

16) הראב"ד מפשקידו בן זמנו של רז"ה. וציער ממנו והיה חתנו של ר"א בר יצחק אב"ד בעל ה' האשכול. רבותיו היו ר' משה בן יוסף מנרבונת הנזכר לעיל כן מפורש בתמים דעים סי' ק"ו ומביאו בתשובת יס"ס סי' ק"א ואולי ישב בישיבה אחת אצל הרב חות עם רז"ה. חשני סרבותיו היה רבנו משלם בר' יעקב הלוגיל אשר כתב לפניו סי' איסור והיתר כסבאר בתמים דעים סי' רמ"ח ובכ"ס. הוא עשה פירושים לקצת משניות שאין עליהם נמרא כמו סס' גריות קינים וקצת סס' ידים חנפים בתמים דעים סי' ס"ז וזכור גם פירושו על מסכתות אחרות מן התלמוד הוא עצמו מוכיר בתשובת פירושו לסס' ע"ז שם סי' ע"ד ובכ"ס ועוד שם ק"ח מובא מסק מפירושי לברכות ופי' לברכות מביא הרשב"א בחידושו חרבה מקומות. והוא מבין לספרא סי' בחקותי רוסו על פירושו לסס' קידושין ובחידושי רמב"ן ורשב"א ורא"ש ור"ן רמזים פירושו לסס' אחרות. ובת"ד נמצאו ממנו כמה פסקים ותשובות והכר ס' בעל חנמש כולל הל' נדה ומקואות ובתשובתו על רז"ה שבתמים דעים מוכיר חבור הלכות לולב שחבר. ועשה סי' על הספרא שיצא לאור על ידי, ובתב השנה על האלפסי ותשובות על חשנות רז"ה וגם עשה השנות על ס' יד החוקה להרמב"ם הקורא אלה החבורים בעיון יבין כי נבדל תראכ"ד מכל חכמי הדורות תרם, הוא עומד על רגלי עצמו וסוֹסך בחתלמות רק על תנות לבו וסברתו המרודה והעמוקה והוא עצמו חודיע כן בפי' עדיות שאמר: אין עמי בכל אלה לא סמי רב ולא סמי סורת כ"א מעורת תלמוד לאדם דעת. וכאמת בכל תבורי נראת כי רק לפרקים מציע דברי אחרים ות הוא מה שרצינו להעיר פה ויתר דברי הראב"ד וגדולתו חלא הם כתובים בשבוא לפרא עם סי' תראכ"ד והנחות שלי שקראתי בשם סמות התלמוד שהוצאתי לאור בוויזן שנת תרכ"ב. ועוד נדבר בספרא על הרמב"ם.

פסקים (תמים דעים סי' ע"ח וסי' קל"ב), והיא אחר עם אותו רבנו יונתן ב"ר דוד הכהן מלונגיל אשר שאל שאלותיו מאת רבנו משה בן מיימין באשר ישאל איש ברבך אלהים (שו"ת הרמב"ם סי' כ"ד) ~~וימנו מחבר~~ רבנו יצחק בן אבא מדי בעל העטור פירוש על האלפסי וקראו מזה שערים (שה"ג) ושניהם חיו בחצי הראשון של המאה העשירית מאלף החמישי. ולא עוד אלא שכבר לפני זה שמו ראשוני בעלי התוספות הלא המה רבנו שמואל בן מאיר ואחיו רבנו יעקב עינש על ספר האלפסי ועשו בו הגהות (שה"ג) מכל זה אנו רואים כי היה האלפסי האיש המיוחד אשר נשא תורת התלמוד על שכמו בזמני ויהי אבי התפשטותה בקרב עמו בכל ארצות מושבותיהם. אם הפליגו את הרב רבני יצחק מכל חכמי הדורות ההם והיינו מנשאים סעלתו על מעלת כלם לא הפלגנו דבר כי גם בני זמנו נשאוהו ויריביותו כבה ויחשיביו "יחיד העולם ופלאו ממוצח שמש עד מבואו". אמנם עם הפלגתנו לא נדעה להקטין שאר חכמי הדור ההוא, כי מי זה יכחיש גדולת חכמי ספרד בני זמנו אשר הזכרנו ואשר לא הזכרנו¹⁷. וכמו בן מדינת פרובינצה אשר בעת ההיא כספרד נחשבה היתה מושב חכמים וסופרים. נרבונה היתה עיר מבורכת בתורה ובחכמה. שם יושב ראש רבנו משה הדרשן וכמה חכמים אשר רבנו תם הפליג מאד בשבח תורתם וצדקתם והוא היה מן הגדולים בזמני האלפסי כי רש"י ובעל הערוך בני זמנו של הרי"ף העתיקו מתורותיו. ומצאנו עוד חכם שהזכירו בעל הערוך והוא ר' משה בן יעקב בר משה בר אבון והוא גם הוא היה מן נרבונה (ע' פירק). ואילו היתה כל המשפחה עד ר' אבון מנרבונה כי אז נראה כי כבר קצת דורות לפני האלפסי גדולים חקרו לב בתורה היו מנרבונה כי זאת משפחת בית אבון היתה משפחת חכמים, ובאמת היא קבלה בירדני שר' יעקב אביו של ר' משה שהזכיר הערוך היה מנרבונה. שכן מסר הראב"ד הראשון בעל ספר הקבלה (ע' יוחסין השלם) שגאוני נרבונה היו חשובים כגאוני בכל באפן שהיו דבריהם נשמעים לכל, והראשון בהם היה רבנו יעקב בן רב משה בן רב אבין. וכמו כן היה רבנו משה בן יוסף רבו של רז"ה יושב בנרבונה (כלכו סי' כ'). ואמרו שהיה גם רבו של ר' אברהם בן דוד בעל ההיגות (ת"ד סי' ק"ו) אבל ברברי עצמו לא מצאנו רמז לזה. וכמעט נראה מדבריו בתשובה ההפך מזה (שם סי' קל"א) שכחב: ואני שמעתי כי הרב רבנו משה ב"ר יוסף היה מפרש, וזה הלשון מורה שחיה אימר מפי אחרים ולא היה רבו. רב יוסף אביו היה בן מרון הלוי (ע' מבוא ל' האשכול הערה 4) ועל כן היה אחיו של ר' יצחק בן מרון הלוי אשר כמה מן הראשונים ובפרט בעל ספר האשכול הביאו דברים בשמו. וזה האחרון כתב: ששמע הלכה ממנו (ה' הפלה ע' 9 וע' 62) וכתב עוד: ולי הכותב אמר ר' יצחק בן מרון הלוי (שם ע' 17) ואין זה ראה ברורה שהיה רבו של האשכול שאפשר ששמע דברים מפיו אף אם לא היה רבו. ובמקום אחר (ת' נדה 79) כתב על גרסא אחת בספרים: הגהה היא ושהגויה התלמידים משמו של ר' יצחק בן מרון הלוי. מזה משמע שהיו עצמו לא היה מתלמידיו. ומתורותיו של ר' יצחק בן מרון כבב העתיק ר' יחוסף הלוי בן מיגאש (ת"ד סי' קפ"ח) ומלבד כל אלה עוד היו חכמים אחרים מנרבונה מתלמידיו ר"מ הדרשן (יוחסין השלם

17) כבר שלחו אמורה כי לפי הכלליה כספר י"ט הוה אינו צריך לזכר על דברים אשר הם חזק מחכמת התלמוד ונהלכה. ועל כן הקפ עשוי הנמי כספר ופרובנצה כדורות האלה בחכמת הלשון והשור והפתיחותיא אין לו ענין עם החכמה שרמזנו כד בפרקים האלה וכמו שן לערך תכליתנו און לנו להאריך הדגור על כל חכמי הדורות החב אשר היו העוברים בסנין כי אם על הכונים הראשונים בעלי שופה עצמת ועוקות שמהם יצאה השקלולת התורה שבעל פה עד סוף האורף החמישי.

השלם מקבלת החסיד). והנה ממה שהעתיקו הבאים אחריהם בשמם נראה שזו הדברים בכתובים ונשפוט מזה שמחכמי גרבונה האלה נמצאה בימים ההם – סביב לזמנו של הר"ף – ספרות רחבה בהלכות, ולא בגרבונה לבד כי אם גם במקומות אחרים בפרבנצה כמו בלוגיל מקימו של רבנו משה בן יעקב (יוחסין השלם) וברדש מקומו של רבנו משה בן משה בעל ספר ההשלמה; ויממה שהמשולו בדור שני בית דין של החר (מונטפליור) לב"ד היושב בהר הבית וב"ד של לוגיל לב"ד היושב בפתח העזרה (ת"ד סי' ז') נוכל לשפוט כי כבר לפני זה היו שם חכמים גדולים כי גדולת התורה לא בפעם אחת מעפר תצמח, ועתה אחרי כל אלה אין כל ספק כי סביב לזמנו של רבנו יצחק היתה קנאת סופרים גדולה בפרבנצה כמו בספרד בכל זאת נאמר כי אין גם אחד מכלם אשר הפליא לעשות בחכמת ההלכה כמוהו, ואין גם אחד מהם אשר כרוי היה משייב נתיבות לכל הדורות הבאים במרחבי התורה שבעל פה. כי ספרו, "הלכות" היה בנין שלם לא יחסר כל בו ממה שהוא נאות למלאות מביקשי כל דורשיו, אבל ספרותם לא היו רק חלקי בנין, ועל כן בצדק נאמר: כי רבנו יצחק אלפסי נשא תורה התלמוד על שכמו בזמנו ויהי אבי התפשטותה בקרב עמו בכל מקומות מישבותיהם.

כבר ברור ראשון ושני אחריו היה ספרו הלכות ענין לכל החכמים לענות בו, חקרו בו ודרשוהו והיה להם כהתלמוד עצמו. ממנו לקחו כל המחברים תעצומותיהם, יש אשר השתדלו להשלימו, ויש אשר עשו לו פירושים, ויש אשר עשו בו הגהות ופילפולו בו וגם השיגו עליו. אחד מגדולי חכמי ספרד הנשוא ר' יהודה בן ברזילאי אברהם לוגיו אשר מושבו היה בברצלונה סביב סוף המאה ה' לאלף החמישי עשה ספר הלכות וקראו "העתים". זה הספר לא נמצא אתנו בדפוס אבל יש ממנו שוירים בכתב יד וכן נמצא העתקות מקצת דבריו בספרי מחברים אחרים ומהם נראה כי הוא קיבץ דינים מדיני ישראל בהרבה עניני מצות הנהגים תדיר ובאיסור והיתר, ובסגנונו עשה חבור בדיני עריות וקראו ספר "יהושע שאר בשר" ולא נמצא עוד, וספר תיקון שמורות וגם כן נאבד. והנה לעדות החכמים אשר ראו ספריו הם מלאים מפה אל פה מתשובות הגאונים⁸ ונראה שהיה הרב הזה משתדל להשלים הלכות האלפסי על ידו שהוסיף בו המון תשובות ופסקים מהגאונים אשר העלים הר"ף עינו מהם ואמנם בעיקר ספרו תמך יסודותיו על ספר הלכות הר"ף, וכן העיר הרב בעל מניח משנה (ה' שבת פי"ז הט"ז) כי בעל ספר העתים מחוור אחרי דברי ההלכות בכל מקום וכותב לשונו. וכיוצא בו עשה הרב רבנו אברהם בן יצחק אב"ד מגרבונה חותנו של הראב"ד, אשר חי בזמן האלברגלוני, ספר האשכול שחבר על כמה הלכות אשר הוא עמנו בדפוס. הוא השתדל ביותר להכניס תוך ספרו פסקים מהלכות גדולות ומספר רב מהשבות הגאונים ובפרט מתשובות רב שרירא ורב האי בני, והוראות ופסקים מכמה חכמים שחיו בזמן האלפסי וגם לאחריו מתקבץ ספרד כמו הברגלוני ועוד אחרים. וחכמי ארצו כמו ר' משה הדרשן ור"י בן מרון ואחרים, וחכמי צרפת ר' יוסף מ"ע רש"י ור"ת. ואולם היסוד לספרו היה הלכות האלפסי וכל מעיין בספרו יראה זה ברור, ובצדק אמר כותב דבריו ימיו שעל פי הרוב הולך בעקבות הר"ף ושיתה בצמא את דבריו ומשתדל להצילו מהשגות שהשיגו עליו חכמים

18) זה מקיבו יצא לאור, ספר פירוש ס' יצירה מהרב הברגלוני על חבתי מקיבו נדרמים ונלוו אליו מביא והגהות מותקנים שוח"ח והגהות מותקנים ר"ד קייפצאן. ובמבוא הנוכח ידובר בחכמת על ס' העתים תבונתו ובקורותיו ועל שאר ספרי הרב הברגלוני והיא היה לי לעינים במת שכתבתי פה בפנים. (דו"ד ח"ד)

הכמים אחרים¹⁹). מכל זה נבין כי גם להמחבר הזה היו הלכות הרי"ף יסוד ועיקר להלכה ומטרתו בחבורו רק לעשות תשלומים להלכות האלפסי וכבר די לנו במשלים האלה. ואמנם אם נרצה לדעת גודל ערכו וכמה הוקדוהו חכמי ישראל הבאים אחריו, אך נתבונן איך בכל חשק ועו השתדלו גדולי החכמים אשר היו בדור אחריו להגיה ספרו משישים מאומתים או מדומים לתקנו ולצרפו, והשתדלו אחרים לעשות עליו פירושים כמו שהיו עושים על התלמוד ורשמנו קצתם כבר למעלה, ואיה ספר אחד מכל ספרי הלכות שקדמו לו אשר זכה לכך? ואף כן זכה כי בכל עת שקמו עוררים על הלכותיו, מיד קמו גם סניגורים להצדיק דבריהן²⁰). והנה חלקנו ההשגות למאומתים ומדומים כי באמת מספר גדול מן ההשגות שהשיגו עליו הן מדומות, ורק חלוא הנוסחאות בין ספרי הרב ובין ספרי המשיג עליו פעל שהוקשו לו דבריו כאשר נמצא מבואר בכמה מקומות בתשובות הרמב"ן על השגות בעל המאור. ועוד זאת כי הרבה גרם שהשיגו עליו יען היתה לפנים העתקה מן ההלכות בלתי מוגהת כי רבנו יצחק עשה מהירות מספרו והגיה בו וכן העיד הרב אברהם אב"ד בספר האשכול (ח"ב ה' ציצית ע' 100) כי הרבה דברים שכתובים בו מחק לבסוף ושרר בתשובה לתקן הנוסח. ואמנם נראה כי לרוב לא נתנו להקשויות על דבריו כי אם ערך למודי אבל למעשה לא דחו דבריו מהלכה בעבור קושיא ונהגו בספרו כאשר נהגו הגאונים עם התלמוד שאף שנשתיים המשא ומתן בתלמוד בקושיא לא היה כח בקושיא להוציא דבריו מהלכה, וכבר ראינו כי גם המשיגים עצמם לא רצו לבטל דבריו כח קשויותיהם והשניתיהם כי אם חשבו משאם ומתנחם בדברי הרב למלאכת שמים אבל סמכו עליו בכל אופן ואפילו אם לפי סברהם בדבריו אומר על יסוין שהוא שמאל

מסורת נאמנה היא שהגיענו (ס' הקבלה ומאירי בפתחה לאבות) כי האלפסי העמיד תלמידים הרבה לאין קץ. אכן שמות רובם לא נשארו לדור אחרון. אך בין המעטים אשר נזכרו בשם יופיע אחד אורו כירח בין ככבים, הלא הוא הרב רבנו יוסף בן ר"ם הלוי אבן מיגאש (ד"א תתל"ז - תתק"א). כבן שתים עשרה שנה היה כבואו מעיר מולדתו אשכנז ללמוד תורה לפני האלפסי, וארבע עשרה שנה למד בישיבתו. לא תמלא און משמוע כל מה שספרו מהכנותיו המכוערות לחכמה ודעת משקירתו בלמודים והגותו בתורה יומם ולילה. אף לבעבור זה נשאו רבו על כל תלמידיו ויהי לו כבן. כמלאה לו עשרים ושש שנה כבר השיג מעלה רמה בחכמה עד כי רבו בסוף ימיו סמך ידו עליו וכתב לו בספר תעודתו: שאפילו בדורו של משה לא אשתכח כותיה בחכמה ובבינה (ס' הקבלה) ויהי בשנת ד"א שמונה מאות ושישים ושלש במות רבנו יצחק אלפסי כבן תשעים שנה היה רבינו יוסף הלוי ממלא מקומו. כותבי קורותיו יספרו נפלאות ממדותיו כי היה מופלג בענוה רחב לב ומטיב לכל ומופת לדורו בחכמה ונאמנה לנו מאד עדות הרב רבנו משה בן מיימון אשר אמר עליו: לב האיש הוא מכעית בתלמוד למי שישתכל בדבריו ועומק שכלו בעיון עד אשר כמעט נאמר בו: כמורה לא היה לפניו מלך כמנהגו ודרכו (פתיחה לפי' המשנה) מפרי חכמתו אך מעט נתקיים

(19) כן כתב הרב ר' צבי אייזנברג המו"ל את ס' האשכול בסבואו הארוך לספר עייש.

(20) ע' בפתחה לס' אבות לרוב המאירי שכתב: הרב ר' שולם בן הרב ר' משה סבדרש עשה ס' תשלום לתוסף ולהשלם על ספר הלכות האלפסי. הפתיחה לס' השלמה נרמסת ע"י החכם ר"א ברלינער ע"פ כ"י שסצא ברומי ושם כתוב שעשה את ספרו מרצונו להשלם הלכות האלפסי. ונראה כי יסר זאת השלמה היות להציל את הרב מן החשנות שהשיגו עליו ולעצמים גם להקשות על דבריו. וע"כ אין הספר השלמה בסובן העצמי כי יותר היות ראוי לו שם הצלח ותשגה אבל קראו השלמה לומר שמו משולם וכך אמר במ' בפתחה הנ"ל וקראתי הספר הזה ס' השלמה על שמי ועל שם הספר המשלים הרב רבנו ז"ל.

נתקיים לדורות ואך הגיעו אלינו פירושים על שתי מסכתות - בבא בתרא, שבועות - ודרך הפירוש בהן, כפירושי של רבנו חננאל לא פירוש כל דבור ודבור כענין פירושו של רש"י, כי אם יקבץ יחד כל הנושא ומתן של הנמרא ויציגהו לפנינו בלשון ברור בדרך רוב המחברים הספרדים ויוסף דברים ליתרון באור עד שכל הסוגיא מתפרשת על נכון, לפעמים מביא על דבר אחד שני פירושים או יותר. מורי דרכו בפירושו היו רבנו חננאל ורבו ר"י אלפסי אשר מוזכרים לפעמים בשם, ונראים הדברים כי העלה בפירושו כמה פירושים מאלה הרבנים כלי הזכרת שמם, ורמו לדבר מה שמצאנו שכתב וחזינא ביה פירושא לר"ח ז"ל דלא דאיך נבין משום דאיכא עלה כמה פירכי ולהכי לא כתבינא ליה (שבועות ספ"ה) ונראה קצת מזה כי בשאר מקומות כותב פירושו. ואמנם מצאנו גם שסותר כמה פירושי רבו (שם רפ"א וספ"ג ובכ"מ). אבל לרוב הולך אחרי רבו בין בפירושי בין בחזרותיו, ודרכו לאמר: מעשה לפני הרב שכך וכך היה עושה בכל יום וכך היו עושים אנחנו אחריו ושם רפ"ד וכפ"ו דף מ"ו). ואף במקום שלפי דעתו יש לפרש באיזה הלכה פירוש הגון רק שקבל מרבו פירוש אחר הולך אחר רבו ומבטל דעתו (שו"ת הר"י מגאש סי' מ"ג וסי' קצ"ה). חוץ מפירושי שהזכרנו עשה פירושים גם על מסכתות אחרות ואולי על כל התלמוד כן מפורש יוצא מדברי הרמב"ם שאמר, כי אסף מכל מה שנמצא לו מן הפירושים בהלכות ועליהם סמך בפירושי (פתיחה לפי המשנה).. ובאמת מצאנו הרבה שרידים גדולים מפירושים לסוגיאות בשאר מסכתות בספר אסיפת זקנים (לכתובות כ"ק וב"ם). וכמו כן השאיר אחריו ברכה מספר רב תשובות אשר חלק גדול מהן כתבן בלשון ערבי ונעתקו ללשון הקדש, קצתן נקצצו בחבור מיוחד (ד' שלוניקי תקמ"ו). וקצתן מפורשות בספרי מחברים אחרים (שו"ת רמב"ם תמים דעים א"ו ובמ"א). זה הוא אשר ידענו טחיו מתורתיו ומפעולותיו. אמנם נראה כי יותר מאשר ידענו ממנו ומגדולתו שפי כתביו הנשארים נוכל לשער מה רב טוב עשה בזמנו וכמה הפליא לעשות להגדיל תורה אם נשמע מה שהעידו עליו חכמים מיפלאים בדור אחריו, כי כמעט לא היה כמוהו לפניו מלך (רמב"ם) ועשה טובות רבות לישראל (ס' הקבלה) ואשר העיד עליו רבו כבר בימי נעוריו כי אף בדורו של משה לא נמצא איש נבון וחכם כמוהו, ועל כן לא הפלגנו אם חשבנוהו בין משובבי נתיבות בתורת התלמוד בספרד אשר נתנו לה קיום מתמיד. ואמנם יאתה לו ההלה הזאת עוד יותר אם נביט אל האיש אשר היה לו לעינים כדרישותיו ואשר כל ימיו שתה בצמא מפלג הכמתו ונביט אל גדולת זה התלמיד ומה היה לעמו. האיש הזה היה רבנו משה בן מיימון.

פרק שבעה ועשרים

המסך מהקודם.

אחרי מות רבנו יוסף הלוי אבן מגאש, שמש העולם מן הישיבות של חכמה צרות רבות ורעות באו על ספרד. בן תמורה הדביר תחת רגלו כל אנדאלואי. קודמיה עיר המלוכה נכבשה לפניו וגורו שמד על היהודים. ובקרב שנות הרעה האלה עלה כוכב מזהיר בקורטבה אשר היה לאור גדול המאיר לכל נפוצות ישראל ולכל הדורות, האור הגדול הזה היה רבנו משה בן מיימון בן ר' יוסף החכם ב"ר יצחק הדיין ב"ר יוסף הדיין ב"ר עובדיה הדיין ב"ר שלמה ב"ר עובדיה הדיין, כן משלשל רבנו משה עצמו את יהוסף עד דור שמיני (סוף פי' המשנה). אמנם כבר בזמנו היה ידוע ומפורסם שכתב יחסו מנוע עד רבנו הקדוש ובאגרת ששלח ר' אהרן